LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 1, PARK STREET, CACUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MR. BERNARD QUARITCH, 1, GRAFTON STREET, NEW BOND STREET, LONDON, W., AND MR. OTTO HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied.—some of the Fascicule being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series

*Advaita Brahma Siddhi, Fasc. 2, 4 @ /10/ each	Rs. 1	4
Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
*Agni Purāṇa, Fasc. 6-14 @ /10/ each	5	10
Aitareya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III,		
Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /10/ each	14	6
Aitareya lochana	2	0
*Anu Bhāshya, Fasc. 2-5 @ /10/ each	2	8
Aphorisms of Sāṇḍilya, (English) Fasc. 1 @ 1/-	1	0
Ashtasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
*Atharvana Upanishad, Fasc. 1-5 @ /10/ each	1	4
Ātmatattvaviveka, Fasc. 1 @ /10/ each	0	10
Açvavaidyaka, Fasc. 1-5 @ /10/ each	3	2
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc.		
1-7 @ 1/ each	15	0
Bālam Bhaṭṭī, Vol. I, Fasc. 1-2, Vol. 2, Fasc. 1 @ /10/ each	1	14
Baudhāyana Śrauta Sūtra, Fasc. 1-3 Vol. II, Fasc 1-3 @ /10/ each ...	3	12
*Bhāmatī, Fasc. 4-8 @ /10/ each	3	2
Bhaṭṭa Dīpikā Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. 2, Fasc. 1, @ /10/ each ...	4	6
Baudhāyana-stotra-sangraha	2	0
Bṛhaddevatā, Fasc. 1-4 @ /10/ each	2	8
Bṛhaddharma Purāṇa Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
Bodhicaryāvatāra of Çāntideva, Fasc. 1-5 @ /10/ each	3	2
Çrī Çāntinātha Charita, Fasc. 1-3	1	14
Çatadūṣaṇī, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each	8	0
Çatapatha Brāhmaṇa, Vol I, Fasc. 1-7, Vol II, Fasc. 1-5, Vol. III,		
Fasc. 1-7 Vol. 5, Fasc. 1-4 @ /10/ each	14	6
Ditto Vol. 6, Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	3	2
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-5 @ /10/	3	2
Çatasāhasrikā Prajñāpāramitā Part. I. Fasc. 1-14 @ /10/ each ...	8	12
*Caturvarga Chintāmani, Vol. II, Fasc. 1-25; Vol. III. Part I,		
Fasc. 1-18. Part II, Fasc. 1-10 Vol. IV. Fasc 1-6 @ /10/ each ...	36	14
Ditto Vol. 4, Fasc. 7-8, @ 1/4/ each	2	8
Ditto Vol. IV, Fasc. 8-9 @ /10/	1	4
Çlokavartika, (English) Fasc 1-7 @ 1/4/ each	8	12
*Çrauta Sūtra of Āpastamba, Fasc. 12-17 @ /10/ each	3	12
Ditto Çānkhāyana, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4,		
Vol. III, Fasc. 1-4; Vol 4. Fasc. 1 @ /10/ each	10	0
Çrī Bhāshyam, Fasc 1-3 @ /10/ each	1	14
Dāna Kriyā kaumudī, Fasc 1-2 @ /10/ each	1	4
Gadādhara Paddhati Kālasāra Vol. I, Fasc. 1-7 @ /10/ each	4	6
Ditto Āchārasārah Vol. II, Fasc. 1-4 @ /10/ each ...	3	2
Gobhilīya Gṛhya Sutra, Vol. I @ /10/ each	3	2
Ditto Vol. II. Fasc. 1-2 @ 1/4/ each	2	8
Ditto (Appendix) Gobhila Pariśista	2	0
Ditto Gṛhya Sangraha	0	10
Haralata	1	14
Karmapradipi, Fasc. I	1	4
Kāla Viveka, Fasc. 1-7 @ /10/ each	4	6
Kātantra, Fasc 1-6 @ /12/ each	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ 1/4/ each	17	8
*Kūrma Purāṇa, Fasc. 3-9 @ /10/ each	4	6
Lalita-Vistara, (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	3	0
Madana Pārijāta, Fasc. 1-11 @ /10/ each	6	14
Mahā-bhāsya-pradīpodyota, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-12 Vol. III,		
Fasc. 1-10 @ /10/ each	19	6
Ditto Vol. IV, fasc. 1 @ 1/4	1	4
Manutikā Sangraha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (English) Fasc. 1-9 @ 1/- each	9	0

अस्याहो अड् वच्चिराय अकडोम् जोषं चिरं कु प्रगे,
साचि द्राक् परमं मृषा खलु वरं ह्यः सुष्ठु दिष्ट्या चिरात् ।
नीचैरीषदये विहा यदि मनागर्व्वागभीक्ष्णं पृथक्
तूष्णीमा सपदि प्रसह्य झटिति प्याड़ङ्ग सद्यः ऋते ॥
अञ्जसा ननु च प्राध्वं युगपद्वत सम्प्रति ।
उच्चैरस्तं सनात्प्रातः समन्ताद्बलवन्मुहुः ॥
प्रागन्तः साम्प्रतं स्थाने विष्वक् प्रभृति किञ्चिल ।
चिररात्राय धिङ्मङ्क्षु चिरस्य हो ऋते शुभम् ॥
अद्धा ऋधुगमाम्नाय हिरुक् स्युः कुत-आदयः ।
तसन्ताद्यास्तथा प्रोक्ताः शेषं ज्ञेयं प्रयोगतः ॥ (१)

कुत-आदयः कुतः-क्व-कुहेत्यादि सूत्रे ये निपातितास्ते। तसन्ताद्याः तस् त्र दा र्हि दानीं एद्युस् स्तात् एन आ आहि आत् अस् एतदन्ताः। स्वरादिपठितानां वाचकत्वं,

(१) कारिकोक्ता अव्ययशब्दाः—

स्वर्, नक्तम्, समया, हया, व, निकषा, सामि, स्वयम्, निःषमम्, स्वस्ति, प्रादुस्, अतीव, भोस्, इव, सना, प्रायस्, शनैस्, दुःषमम्, कम्, कामम्, ननु, शम्, दिवा, किल, तिरस्, मिथ्या, मिथस्, श्वस्, पुनर्, सायम्, नाम, चिरम्, चिरेण, सहसा, दोषा, विना, उषा, वहिस्, अस्मि, आहो, अट्, अ, वत्, चिराय, अकट्, ओम्, जोषम्, चिरम्, कु, प्रगे, साचि, द्राक्, परमम्, मृषा, खलु, वरम्, ह्यस्, सुष्ठु, दिष्ट्या, चिरात्, नीचैस्, ईषत्, अये, विहा, यदि, मनाक्, अर्व्वाक्, अभीक्ष्णम्, पृथक्, तूष्णीम्, आ, सपदि, प्रसह्य, झटिति, प्याट्, अङ्ग, सद्यस्, ऋते, अञ्जसा, ननु, च, प्राध्वम्, युगपत्, वत, सम्प्रति, उच्चैस्, अस्तम्, सनात्, प्रातर्, समन्तात्, बलवत्, मुहुस्, प्राक्, अन्तर्, साम्प्रतम्, स्थाने, विष्वक्, प्रभृति, किञ्चिल, चिर-रात्राय, धिक्, मङ्क्षु, चिरस्य, हो, ऋते, शुभम्, अद्धा, ऋधक्, अमा, अम्नाय, हिरुक्, कुत-आदयः, तसन्ताद्याः ।

९६ । **हसोऽनन्तरः स्यः ।**

(हसः १।, अनन्तरः १।,स्यः १।)।

अचानन्तरितो हसः स्य-संज्ञः स्यात् ।

९७ । **यूत् स्त्र्येव दी ।**

(यूत् ।१।, स्त्री ।१।, एव ।१।, दी ।१।) ।

ईदूदन्तो नित्यस्त्रीलिङ्गो दीसंज्ञः स्यात् ।

चादीनां द्योतकत्वम्, अतएव चादि-स्वराद्योः पृथगुक्तिः । स्वरादिराकृतिगणः । व्यं अव्ययमिति परे ।

९६ । हसः । नास्त्यन्तरं यस्य सः । अचानन्तरित इति-अर्थादचेति लभ्यते, अनन्तरितः अव्यवहित इत्यर्थः । स्यः, संयोग इति परे ।

९७ । यूत् । ईश्च ऊश्च तौ, ताभ्यां तमित करोति, तेन ईदूच्च लभ्यते । येन विधिस्तदन्तस्येति न्यायादाह ईदूदन्त इति । एव शब्देनास्त्रीलिङ्गं व्यवच्छिद्यते (१) तेन (२) सेनान्ये स्त्रियै इत्यादौ न स्यात् । बहुप्रेयस्यै कृष्णाय अतिलक्ष्म्यै राज्ञे इति अवयवस्त्रीत्वात् (३) सिद्धमिति भाष्यम् । अन्यक्रान्मते तु बहुप्रेयस्ये अतिलक्ष्मे इति । दी, नदीति परे ।

---

(१) अस्त्रीलिङ्गं नित्यस्त्रीलिङ्गभिन्नं व्यवच्छिद्यते निराक्रियते । नित्यस्त्रीलिङ्गशब्दस्तु "यस्मिन्नर्थे यद्रूपेण स्त्रीलिङ्गशब्दस्तस्मिन्नेवार्थे तद्रूपेणैव यदि लिङ्गान्तरं न भजति तदा नित्यस्त्रीलिङ्गः । तेन गौरशब्दस्य पुंस्त्वेऽपि गौरीशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्व"मिति दुर्गादासः ।

(२) तेन—सेनानीशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गभिन्नत्वेन ।

(३) अवयवस्त्रीत्वात् अवयवस्य प्रेयसीशब्दस्य लक्ष्मीशब्दस्य च नित्यस्त्रीलिङ्ग-

९८। **नास्त्रीयुवः।** (न ।१।, अस्त्री ।१।, इयुवः ६।)।

इयुव्स्थानावीदूतौ दीसंज्ञौ न स्तः, नतु स्त्री।

९९। **वामि।** (वा ।१।, आमि ७।)।

इयुव ईदूच्च दीसंज्ञो वा स्यादामि परे, नतु स्त्री।

१००। **स्त्री युश्च ङिति।**

(स्त्री ।१।, यु ।१।, च ।१।, ङिति ७।)।

स्त्रीलिङ्ग इदुदन्तो नित्यस्त्रीलिङ्ग इयुव ईदूच्च दीसंज्ञः स्याद्वा ङिति परे, न तु स्त्री।

९८। नास्त्री। यूदित्यनुवर्त्तते। न स्त्री अस्त्री। इयुवस्थानाविति,—स्थानमस्ति ययोस्तौ, अर्श-आदित्वादः, स्थानौ; इयुवोः स्थानौ इयुव्स्थानौ, ईदूतावित्यस्य विशेषणम्। एतेन दीसंज्ञानिषेधात् हेश्रीः श्रियम् श्रिय इत्यादौ ध्मम्शसादेर्लोपो न स्यात्। अस्त्रीति किं—हे स्त्रि स्त्रीम् स्त्रीरित्यादि।

९९। वामि। इयुव ईदूदन्तोऽस्त्री चेत्यनुवर्त्तते। अस्त्रीत्युक्तेः स्त्रीणामिति नित्यम्।

१००। स्त्री। चकारान्नित्यस्त्रीलिङ्ग इयुव ईदूदन्तोऽस्त्री चेत्यनुवर्त्तते, इह पुनः स्त्रीग्रहणं पाक्षिकस्त्रीलिङ्गस्य इदुदन्तस्यापि प्राप्त्यर्थम्। तेन मत्यै मतये धेन्वै धेनवे सुमत्यै सुमतये

त्वात्। अत्र दुर्गादासः—'भाष्यकार-क्रमदीश्वरौ तु प्राक्प्राप्ता नदीसंज्ञा पश्चात् पुंस्त्वयोगेऽपि न निवर्त्तत इति मन्यमानौ हे अतिलक्ष्मि विप्र, हे बहुश्रेयसि कृष्ण, अतिलक्ष्म्यै विप्राय धनं देहि, अतिलक्ष्म्यै राज्ञे स्वस्तीत्युदाहरत" इति।

१०१। अध्यच्ताच्चेप् पिः।

(अध्यच्ताच्चेप्।१।, पिः १।)।

घिवर्जस्यादेरच् तसंज्ञावच्यकारावीप् च एते पि-संज्ञाः स्युः।

१०२। संख्यावड्डत्यतु-बहु-गणा नेपि।

(संख्यावत्।१।, डति-अतु-बहु-गणाः १।।।, न।१।, ईपि ७।)।

डत्यतु-बहु-गणानां सङ्ख्यावत् कार्य्यं स्यात् नत्वीपि।

सुधेन्वै सुधेनवे इत्यादि। इयुवस्थानयोरीदूतोस्तु नित्यस्त्रीलिङ्गयोरेव, तेन सुश्रियै स्त्रियै इत्यादौ न स्यात्। इयुव ईदूतोरपि पुंभिन्नान्यदार्थे भूरिश्रियै भूरिश्रिये भूरिभ्रुवै भूरिभ्रुवे स्त्रियै, भूरिश्रीणां भूरिश्रियां भूरिभ्रूणां भूरिभ्रुवां स्त्रीणामित्यादौ दीसंज्ञेति केचित्। वाशब्दस्य व्यवस्थया विगत इर्य्याभ्यस्ता वीः पश्य इत्यादौ शसि दीसंज्ञा, न तु ङिति, तेन विगत इर्य्यस्यास्तस्यै व्ये।

१०१। अध्यच्। नघि-रघिस्तस्याच् अध्यच्, अच्च यश्च तौ अचौ, तौ च तौ अचौ चेति ताचौ, अध्यच्च ताचौ च ईप् च तत्। नञ्युक्तवन्न्यायादाह (१) घिवर्जस्यादेरिति।

१०२। संख्या। संख्या इव संख्यावत्, डतीति त-त्यान्तस्य (२) ग्रहणं, तेन पतिरित्यस्य न ग्रहणम् (३)। अतुशब्देनात्वन्तस्य ग्रहणम्। बहुगणौ प्रचुरार्थौ। एतेषां संख्यातिदेशः कतिशः

---

(१) नञ्युक्तवन्न्यायात्—निषेधो यज्जातीयस्य विधिरपि तज्जातीयस्येति न्यायादित्यर्थः।

(२) तत्यान्तस्य तद्धित डतिप्रत्ययान्तस्य।

(३) पतिशब्दस्य औणादिक डड्डतिप्रत्ययनिष्पन्नत्वात्।

अजन्तपुंलिङ्ग-शब्दः ।

राम-स् इति स्थिते—

१०३ । स्रोर्विः फे । (स्रोः ६॥, विः १।, फे ७।) ।

सकाररेफयोर्विः स्यात् फे परे । रामः ।

औजसोः सन्धिः । रामौ रामाः ।

यतिशः यावच्छः तावच्छः बहुशः गणशः इत्यादिसिद्ध्यर्थः । ईपीति विषयसौ, तत्र निषेधात् यावती बह्वीत्यादि ।

इति श्रीरामतर्कवागीशकृता संज्ञापादटिप्पनी समाप्ता ।

---

१०३ । स्रोः । स च र च तत् स्र, सयुक्तोर स्र, स्रच स्रच तौ तयोः स्रोः ; तथाच सकारस्य रेफस्य सकाररेफस्य च विरित्यर्थः । तेन रामः गीः चतुरो वारान् भुङ्क्ते चतुरित्यादि । अतएव ग्रन्थकृता रात्सस्येति सूत्रं न कृतम् (१) । औजसोः सन्धिरिति विघौवित्यर्थः ।

---

(१) रात्सस्य—(८ । २ । २४) रेफात् संयोगान्तस्य सस्यैव लोपो नान्यस्येति पाणिनीये । सुच्चतुर्हितेरित्यस्य टीकायां "चतुरिति चतुर शब्दात् सुच उचावितौ चतुर्स् इति स्थिते स्रोर्विः फे इति द्विवचननिर्द्देशात् एकशेषाद्वा रेफसकारयोः स्थाने एकएव विरित्युक्तं तर्कवागीशेन ।

अत्र दुर्गादासस्तु चतुरोवारान् इत्यर्थे चतुर्शब्दात् सुचि कृते रेफस्य विसर्गे शसि शस् इत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् सुचि परे नित्यं विसर्गस्य सकारे स्यादेः सोलोप इति सस्य लोपे सुचः सस्य विसर्गे चतुरित्याह ।

१०४ । स्वदीभ्यां ध्यम्शसादेर्लोपः ।

(स्वदीभ्यां ५॥, धि-अम्-शसादेः ६।, लोपः १।) ।

स्वात् दीसंज्ञकाच्च परस्य धेरम्शसादेश्च लोपः स्यात् ।

हे राम रामं रामौ ।

---

१०४ । स्वदी । स्वश्च दी च ते ताभ्यां, अम्च शस्च तौ, तयोरादिः अम्शसादिः, धिश्च अम्शसादिश्च तत्तस्य, पुंस्त्वं सौत्रत्वात् । धातारं पितरमित्यादौ तु विप्रतिषेधे परं कार्य्यमिति(१) न्यायादादौ त्रिण् । ननु अम्च शस्च तौ, तयोरः अम्शसः, धिश्च अम्शसश्च तयोर्लोपः ध्यम्शसल्लोपः इति कृते सिद्धे आदिशब्दस्य ग्रहणं, क्वचिदन्यतोऽपि धिलोपार्थं, तेन गन्धर्व्ववाचि-ते-शब्दस्य धौ हे ते, तथा महान् इः कामो यस्य स तस्य धौ हे महे, वेञधौः क्विप् ऊः महानूर्यस्य स तस्य धौ हे महो इत्यादौ एङोऽपि धेर्लोपः । हे भोः हे भगोः हे अघोः इत्यत्र कथं न धिलोप इति, अभोभगोऽघोभ्य इत्यादिज्ञापकात् (२) ।

मातृकस्य मातः पुत्रे मातृस्तुतौ धौ ।

महाकुलसम्भूताया मातुस्तुल्यापत्यस्यापि स्तुतिर्मातृस्तुतिस्तस्यां गम्यमानायां मातृकस्य मातः स्याद्धौ परे पुत्रे वाच्ये । हे गार्गीमात हे वात्सीमात पुत्र धन्योऽसि । पुत्रे किं—गार्गीमातृके कन्ये

---

(१) तुल्यबलविरोधे परं कार्य्यं स्यादित्येतत्पाणिनिसूत्रस्य वृत्तिः (१ । ४ । २)

(२) अभोभगोऽघोभ्य इत्यत्र विसर्गलोपविधानात् ।

१०५ । शस्नामि घंः । (शस्नामि ७।, घंः १।) ।

शसि नामि च परे स्वस्य घंः स्यात् ।

धन्यासि । सुतौ किं—दासीमातृक पुत्र । माताशब्दद्वारैव सिद्धे गार्गीमातृक इत्यनिष्टनिवारणार्थमिदम् ।

१०५ । शस् । नुमो नयुक्त आम् नाम्, गमकत्वात्(१) सः । शस् च नाम् च तत्तस्मिन् । दीसंज्ञस्य स्वभावघंत्वे स्वमनुवर्त्तयन्नाह स्वस्येति । नुसिकोऽच्यनामि इति ज्ञापकात् नुम्सहितामो ग्रहणात् शार्ङ्गिणामित्यादौ न स्यात् । न चामि कृते सिध्यतीति वाच्यं, रामाणामित्यादौ घें स्वाभावान्नुमोऽभावप्रसङ्गात् । नापि नुमाम इति स्वग्रहणात् भविष्यतीति वाच्यं, तिसृणां नृणामित्यत्र चरितार्थत्वात् । न च स्वस्थानजत्वात् भविष्यतीति वाच्यं, सह एन वर्त्तमानाः, विगत इर्येषां ते, तेषां सां व्यां इत्यादौ नुम्प्रसङ्गात्(२)। बहुः ऌर्यत्र तान् बह्वॣन् । परे तु ऌकारे घंत्वाभात् सवर्णदीर्घे ॠकारस्तेन बहॄन् इत्याहुः। अन्ये तु लकारभागद्वययुक्त ॡकारस्तेन बह्ल्ल्न् इत्याहुः ।

ऌत औजसङ्गां पुंसि घंः। ऌकारस्य औकारेण जसोऽकारेण च सह घंः स्यात् पुंलिङ्गे । बहुॡर्ययोर्येषां वा तौ बह्वॣ ते बह्वॣः । परे तु बहॄ बहॄरित्यादि ।

---

(१) तदर्थबोधकत्वात् । नाम् इत्युक्तौ नुमो नयुक्त आम् इत्यर्थप्रतीतेरित्यर्थः ।

(२) अत्र दुर्गादासः—किञ्च आम् ग्रहणेनैवेष्टसिद्धौ नामीति कृतं आगमादेशयोरागमविधिर्बलवानिति न्यायस्वीकारार्थम् । तेन क्रोष्टूनामित्यत्र आदौ इ... त्वनादेशो नस्यात् । एवं प्रकृते ऋकारदीर्घे दीर्घस्य स्थानियत्वेन ह्रस्वपरत्व...

१०६। पुंसि तु शस् न।

(पुंसि ७।, तु ।१।, शस् ।१।, न । १।)।

स्वात् परः शस् न स्यात् पुंलिङ्गे। रामान्।

१०७। टा-भिस्-ङे-ङसि-ङसोसा-मिनैसयात्-स्य-यौसोऽतः। (टा-ओसाम् ६।।।, इन-योस: १।।।, अतः ५।)

अकारात् परेषामेषां स्थाने एते क्रमात् स्युः।

१०६। पुंसि। पुंस्त्वमिह शब्दानां शिष्टकृतपरिभाषाविषयत्वं, न तु वृषणादिमत्त्वम्, दारकलत्रादौ तदभावात्। एवं स्त्रीत्वनपुंसकत्वे अपि। यदुक्तं—

शब्दसंस्कारसिद्ध्यर्थमुपायाः परिकल्पिताः।
सर्व्ववस्तुगता धर्म्माः शास्त्रे पुंस्त्वादयस्त्रयः॥
ये तु लिङ्गादिसम्बन्धाः प्राणिजातीयगोचराः।
न तेऽभ्युपायाः संस्कारे दारादिषु तटादिषु॥

रामान् इति—अनेन ने कृते पूर्व्वेण घः (१)। कथं सान् वीन् इति? उच्यते, भूतपूर्व्वत्वमाश्रित्य शसो नादेशः।

१०७। टा। त्वन्तत्वात् पुंसीति नानुवर्त्तते, अतः क्लीवेऽपि, तेन ज्ञानेनेत्यादि। ऐस् आत् करणं निर्ज्जरसैः निर्ज्जरसादिति

शसो नकारविधानं तथा आमो नुमागमो नखादिति ज्ञापनार्थञ्च नामीति कृतम्। अतएव अः विष्णुः, सह एन वर्त्तते यः स सः, विगत इर्यस्मात् स वीः तेषां, सां व्यामिति।

(१) दुर्गादासस्तु वहिरङ्गविधेरन्तरङ्गस्य बलवत्त्वादादौ दीर्घे कृते पश्चान्न इत्याह। वयन्तु सूत्रद्वयस्य पौर्व्वापर्य्येणाचार्य्यस्यापि मतमेतदिति मन्यामहे।

१०८। ष्णुर्णोऽदान्ते नोऽवकुप्वन्तरेऽप्यतद्वात्त्व-पक्वयुवाङ्गः ससेप्स्यादे नैकाच्कोस्तु वा।

(ष्णुः ५।, णः १।, अदान्ते ७।, नः ६।, अवकुप्वन्तरे ७।, अपि।१।, अतद्वात् ५।, तु।१।, अपक्वयुवाङ्गः ६, ससेप्स्यादेः ६।, नैकाच्कोः ६।, तु।१।, वा।१।)।

सिद्धार्थम्। व्विस्येरित्यत्र व्वस्योस्ये रिति कृते सिद्धे अलीस्ग्रहणं, अद्ग्रहणेन लाक्षणिकस्याप्यतो ग्रहणमिति ज्ञापनार्थम्। तेन, येन तेन यैः तैरित्यादि। एवमन्यत्रापि क्वचिदनतोऽपि ङसः स्य-विधानार्थमिति। तथाच—

नवं नवं परिक्षिप्य पुराणमपकर्षतः।
अतिजरस्य भिक्षुस्य कन्या वर्षशतं गता॥

इति वृद्धतिङन्तः (१)।

उदधिस्योत्तरे तीरे मृतः किमनुशुच्यते इति उदधिमिच्छति, क्ये सन्, पचाद्यनि उदधिस्या गङ्गा, तस्या उत्तरे उदधिस्योत्तरे इति (२)।

---

(१) कातन्त्रेऽपि ङस्स्य इति चतुष्टयवृत्ति २२श सूत्रे नवं नवमिति श्लोक-मुद्धृत्य ऋषिप्रयोगादिति चिन्त्यमित्याह कविराजः।

(२) अतःपरं बहुषु पुस्तकेषु 'मा मा सखे वदन्तस्य सुप्तोऽहं विजने वने इत्यत्र वदन्निति क्रिया असंहितत्वात् नस्य न सन्' इत्यधिकः पाठः। अस्य तु प्रकृते कीदृगुपयोगित्वं तत् सुधीभिश्चिन्त्यम्।

कातन्त्रीय-व्याख्यासारे तु—"उदधिस्योत्तरे तीरे जम्भला नाम राक्षसी। तस्याः स्मरणमात्रेण मुक्ता भवति गुर्व्विणी" त्युद्धृत्य अत्र अनकारान्तादपि ङसःस्य इत्युक्तम्।

षकारात् रेफात् ऋवर्णाच्च परस्य अदान्ते स्थितस्य नस्य णः स्यात्, अव-कवर्ग-पवर्ग-व्यवधानेऽपि।

यत्र दे न स्नतो ऽन्यत्र गतात्तु निमित्तात् परस्य, साद्वि-हितेनेपा स्यादिना च सहितस्य, पक्वादिवर्जितस्य, स्यात्, तस्यै-वैकाचः सकवर्गाद्वान्यस्य, वा स्यात्। रामेण।

१०८। षृ। ष च र च ऋश्च, तत्तस्मात्, पुंस्त्वं सौत्रत्वात्। दस्यान्तो दान्तः, न दान्तः अदान्तस्तस्मिन्। अव् च कुश्च पुश्च ते अवकुपवः, तैरन्तरं व्यवधानम् अवकुप्वन्तरं तस्मिन्। तच्च तत् दश्चेति तद्दं, न तद्दम् अतद्दं तस्मात्। पक्वश्च युवा च अहश्च तत्, न तत् अतत् तस्य अपक्वयुवाह्नः। ईप् च स्यादिश्च तौ ईप्स्यादी, सादीप्स्यादी सेप्स्यादी, ताभ्यां सह वर्त्तमानः ससेप्स्यादिस्तस्य। एकोऽच् यस्य स एकाच्, एकाच्च कुश्च तत्, न तत् नैकाच्-कुः तस्य, पुंस्त्वं सौत्रत्वात्। परभागे अतद्दादित्युक्तेः पूर्व्वभागे समानदस्थ-निमित्तादित्यर्थः। यद्यपि कुष्णाति पुष्णाति इत्यादौ ष्टुभिष्टु इत्यादिना सिध्यति, तथापि शेषेण इत्यादिसिद्ध्यर्थं षग्रहणम्। यत्रेत्यादि—यस्मिन् दे नकारः तद्भिन्नदस्थात् षकार-रेफ-ऋवर्णात् परस्य नकारस्य सात् कृताभ्यामीप्स्यादिभ्यां युक्तस्य पक्वादिभि-न्नस्य णः स्यादित्यर्थः। तस्यैव नकारस्य एकाच्-कवर्गयुक्त-द-भिन्न-सम्बन्धिनो वा स्यादित्यर्थः। एतेन एकाच् कवर्गयुक्त-द-सम्बन्धिनो नकारस्य णो नित्यं स्यादित्यर्थः। पक्वादेरुभयत्रापि निषेधः। एकाच-कोर्यथा—व्रत्रहणौ वस्त्रयुगाणीत्यादि। एकाच्कु-भिन्नस्य—हरिभाविणी हरिभाविनी, व्रीहिवापिणी व्रीहिवापिनी। पक्ववर्ज्ज-

नात् स्यादेर्नकारस्यापि णत्वं, तेन रम्यविणा, श्रीकामिणा, श्रीभाविणा श्रीभाविन इत्यादि। पक्वादेस्तु—रम्यपक्वेन रम्ययूना दीर्घाङ्गेत्यादि। अदान्त इति किं—रामान्, व्रीहिवापिन्। अवकुप्यन्तर इत्येव, चु टु तु ल श स-व्यवाये माभूत्। यथा—महाराजानां, वराटिकानाम्, ऋतूनाम्, अरालानां, राशीनां, रसानामित्यादि। साहितेति किं-वीरस्य भगिनी वीरभगिनी इत्यादि (१)। वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् क्वचिदन्यत्रापि। तथाहि—

सद्गर्यनभिन्नस्य सिध्रकादेर्वनस्य च।
नाम्न्यनाम्नि तु कार्य्यादेः सिध्रकाय्यास्तु सिध्रका।

---

(१) अत्र सूत्रे एवं नुवौ पूर्व्वेण सम्बद्धौ सून्यौ तु परगामिणौ। चत्वारोऽयोगवाहाख्या णत्व-कर्म्मण्यचो मताः इत्युक्तं दुर्गादासेन। तर्कवागीशेन तु क×पौ〃सून्याविति सूत्रस्य टीकायां "एषां सामान्येनोपदेशः स्वरता णत्वविधौ व्यञ्जनता परगमनार्थमित्युक्तत्वान्नात्र पुनरुक्तम्।

क्षुभ्नाति तृम्पयति तृम्फयति रञ्जयति रम्भयति इत्यादौ भसपरत्वात् बलवता म्नोर्नुरित्यनेन आदौ नस्यानुस्वारे जपे जम्नोरित्यनेन पुनरनुस्वारस्य ञकारादिः स्यात्। हन्ति मन्यते क्रन्दति रुन्धन्ति इत्यादौ तु तथदधेषु परेषु नस्यानुस्वारे पुनरनुस्वारस्य नकारे सकृद्गतो विप्रतिषेधो यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति न्यायाण्णत्वं न स्यात् इति। किन्तु वृश्चिदा क्न विसः, जभौ चुद चुसः, अर्हं समर्ण इत्यादौ नकारे परेऽनुस्वाराभावात् पूर्व्वनकारस्य णत्वे ष्टुभिरित्यादिना परनकारस्यापि णत्वमिति। किन्तु भिदिर् निर्भिन्नः भिदा प्रभिन्नः इत्यादौ पूर्व्वपदस्थनिमित्तात्तु व्यस्य ग्यनुकारेति समासे ईप्स्याद्योरेकतरेण नकारस्य सम्बन्धाभावाण्णत्वं न स्यादेव। अत्रापि णत्वमित्येके। इत्यपि दुर्गादासः। तर्कवागीशमते क्षुभ्नातीत्यादीनि क्षुभ्नादौ द्रष्टव्यानि। उक्तञ्च काशिकायां "अविहितलक्षणो णत्वप्रतिषेधः क्षुभ्नादिषु द्रष्टव्य" इति (८।४।३९)।

मिश्रका शारिकाये च पुरगा कोटरा द्रुमे।
कार्य्यच्-प्लच-पीयूक्षाः खदिरान्तः-प्र-निः-शराः।
आम्रशाद्य नमः प्राद्येवाह्यात्तु वाहनस्य च।
त्रिचतुर्भ्यां वयस्यैव ह्नायनस्याथ चान्तरः।
हनोऽदेशेऽयनस्याथ देशे पानस्य च स्मृतः।
वा नद्यादेश गिर्य्यादेः पानस्य तु ध-भावयोः।
द्वित्रयच्छ्वल्ग्यां वनस्पत्योषधिभ्यां हि वनस्य च।
क्षुम्नादीनां न णो नित्यं तिमिरादेर्वनस्य च।
अनाङ्-द-ल व्यवाये च टान्तपादपि मन्यते।
क्षुम्नादौ भव नायान्ता रीस्तथा परिवर्त्तनम्। (१)
दुर्नामा परमानन्दः पर्य्यग्निर्नरवाहनः।
नरनारायणो वारिनिधि र्वार्न्निधिरित्यपि।
त्रिप्नोत्याचार्य्यभोगीन(२)स्त्रिनेत्रः सर्व्वनाम च।
हरिनन्दो सुरानन्दः स्वर्भानुः परनन्दनः।
श्रीघनः शास्त्रवाक्यानि चित्रभानुः पुनर्नवा।
दुर्न्नशो नृनमनः सूत्रनड् दुन्दुभिषेवनम्।
आचार्य्यानी-त्रिनयनी दुर्न्नडि-हरिनन्दनौ।
परिगहनं परिनगरं परिनदनं शरनिवेश-शरनिवासाः।
हरिनगर-सुमन्त्रनेत्र-दर्भानूपासु इत्यादि॥

---

(१) परिवर्त्तनं रीनस्थानजातौ रिन्-रनावपीत्यर्थः।

(२) मातृभोगीण इत्यत्र तु मातृगोगाय हितः इत्यर्थे ईने कृते एकपदत्वात् णत्वं स्यादेव।

अतद्धादित्यनुवर्त्तते। संज्ञायाम् ऋगयनभिन्नस्य उत्तरदस्थस्य नस्य नित्यं णः स्यात्, सिध्रकादेः परस्य वनस्य नस्य च। शूर्पा इव नखा यस्याः सा शूर्पणखा रावणभगिनी; शूर्पनख्या इत्यार्षः। नारा आपोऽयनमस्य नारायणः। तथाच—

आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः।
अयनं तस्य ताः पूर्व्वं तेन नारायणः स्मृतः॥

वर्द्ध्रं चर्म्म, तस्य विकारे ष्णः, संज्ञापूर्व्वको विधिरनित्य इति न्यायात् वृद्ध्यभावः, वर्द्ध्री चर्म्मरज्जुः, वर्द्ध्रेव वार्द्ध्री, वार्द्ध्रीव नासिका यस्य स वार्द्ध्रीणसः, द्रुरिव नासिका यस्य द्रुणसः, एवं खरणाः खरणसः (१) ग्रामणीः अग्रहायणी अक्षौहिणीत्यादि।

सिध्रकादेर्वनस्य चेति। सिध्रकावणं मिश्रकावणं शारिकावणं वनस्याग्रे अग्रेवणं, राजदन्तादित्वात् परनिपातः। पुरगावणं कोटरावणम्(१)। संज्ञायामिति किं—चर्म्मनासिकः। सिध्रकादेरिति किम्—इन्द्रवनमित्यादि।

असंज्ञायां कार्ष्यादेर्वनस्य नो णः। कार्ष्यस्य वनं कार्ष्यवणम् इक्षुवणं प्लक्षवणं पीयूक्षावणं खदिरवणम् अन्तर्वणं प्रवणं निर्वणं शरवणम् आम्रवणम्।

अथ प्रादेः परस्य नसस्य नो णः। प्रगता नासिका यस्य प्रणसं मुखम्, एवं दुर्णसं परिणसमित्यादि।

---

(१) भान्नेतुरिति सूत्रे अस्थूलानाम्नीत्यादिवार्त्तिकसूत्रं द्रष्टव्यम्।

(२) रूपनाम गोत्रेति सूत्रस्य तर्कवागीशटीकायां "कोटर किंशुलुकाद्योवेनगिर्य्योर्नाम्नो"ति र्घः।

वाह्यात्तु वाहनस्य नो णः। उह्यते यत् तद्वाह्यं, ढे ध्यण्, उह्यते येन तद्वाहनं धेऽनट्। यथा—दर्भस्य वाहनं दर्भवाहणम् इक्षुवाहणं शकटम्, एवं शरवाहणं धनुः। वाह्यात् किं—दाक्षिवाहनो गार्ग्यवाहनो रथः, (१) यदा तु दाक्षिर्गार्ग्यश्च वोढ़व्यस्तदा दाक्षिवाहणः गार्ग्यवाहणश्च भवत्येव।

वयसि गम्ये त्रिचतुर्शब्दाभ्यां परस्य हायनस्य नो णः। त्रीणि हायनानि यस्य त्रिहायणो वत्सः, एवं चतुर्हायणः। वयसि किं—त्रिहायना चतुर्हायना शाला।

अथ चेति चकारस्य व्यवहितेनान्वयः। अदेशे गम्ये अन्तरः परस्य हनो अयनस्य च नो णः। अन्तर्हन्यते अन्तर्हणनम्, एवम् अन्तरयणम्। अदेशे किम्—अन्तर्हननो देशः, अन्तरयनो देशः।

अथ देशे वाच्येऽतद्दस्यात् षृः पानस्य नो णः। पीयते यत् तत् पानं, ढेऽनट्, सुरा पानं येषां ते सुरापाणाः प्राच्याः, चीरपाणाः उशीनराः, सौवीरपाणाः (२) वाह्लीकाः, कषायपाणाः गान्धारा इत्यादि। यद्यपि प्राच्यादिशब्दा देशविशेषभूता न, मनुष्ये वर्त्तन्ते, तथापि देशसम्बन्धद्वारेणैव मनुष्ये प्रवृत्ता, अतो देशपदेनाभिधीयन्ते। यद्वा सुरा पानं यस्मिन् देशे इति हेन देशो वाच्यः। देशे किं सुरापानाः शूद्रा इत्यादि।

वेत्यादि। गिर्य्यादेः परस्य नद्यादेर्नो वा णः। गिरिणदी

---

(१) रथोऽत्र तदुभयस्वामिक इत्यर्थः।

(२) सौवीरं काञ्जिकं काँजि इति भाषा।

गिरिनदी, गिरिणद्धं गिरिनद्धं, वक्रणदी वक्रनदी, वक्रणितम्बा वक्रनितम्बा। स्त्रीलिङ्गगणे पाठात् पुंसि न स्यात्, तेन वक्रनितम्बः गिरिनद इत्यादि। आकृतिगणोऽयम्। वेति सर्व्वत्रान्वयः।

पूर्व्वदस्मात् षृ घभावविहितस्य पानस्य नो वा णः। क्षीरं पीयते अनया क्षीरपाणी क्षीरपानी, क्षीरस्य पानं क्षीरपाणं क्षीरपानं। घ-भावयोः किम्—उष्ट्रेण पीयते अस्याम् उष्ट्रपानी पात्री।

द्वौ च त्रयश्च, द्वित्रयोऽचः सन्ति ययोः तौ ताभ्यां, वनस्पतिश्च ओषधिश्च तौ ताभ्याम्। वनस्पत्योषध्योर्द्वित्र्यच्कतोः षृ र्वनस्य नो वा णः। व्रीहिवणं व्रीहिवनं, शिग्रुवणं शिग्रुवनं (१), नीवारवणं नीवारवनं, शिरीषवणं शिरीषवनम्। द्वित्र्यच्कतो रिति किं—राजमाषवनं पारिभद्रवनम्। वनस्पत्योषध्योरिति किं—विदारीवनम् (२)।

फली वनस्पतिर्ज्ञेयो वृक्षाश्च फलपुष्पगाः (३)।

ओषध्यः फलपाकान्ता लता गुल्माश्च वीरुधः॥ इति कस्य-चिन्मतम्। त्रिकाण्डे तु—

महीरुहः कुजो वृक्षो वनस्पतिर्वनेरुहः।

अगो नगोऽगमश्चैव शाखी द्रुमस्तरुः स्मृतः॥

पुष्पं विना फलवान् फली वनस्पतिरुडुम्बरादिः। फलपुष्पे उपगच्छन्ति ये ते वृक्षशब्देनोच्यन्ते। पाणिनीयस्वरसाच्चकार समु-

---

(१) शिग्रुः शोभाञ्जनः सजिना इति भाषा।

(२) विदारी शुक्लभूमिकुष्माण्डः।

(३) वृक्षाः पुष्पफलोपगा इत्यन्यत्र पाठः।

च्चयनीयः (१)। केचित्तु दूर्व्वावनमिति प्रत्युदाहरन्ति, तन्नादृत-मस्माभिः, दूर्व्वाशब्दस्यौषधिपर्य्यायत्वात्।

चुभ्नादीनां नस्य णो नित्यं न स्यात्। चुभ्नाति चुभ्नीतः चुभ्नन्तीत्यादि। एवं विष्कम्भाति हरिनाथः रमानाथ इत्यादि। रीन्-नरीनरीति नरीनर्त्ति इत्यादि। रीन्स्यानित्वात् रिन्नरोर्ग्रहणं, तेन नरिनर्त्ति नर्नर्त्तीत्यादि। आदिशब्दादन्त्यन्त्वोरपि ग्रहणं, तेन कुर्वन्ति कुर्व्वन्तु इत्यादि। आकृतिगणोऽयम्॥

तथा तिमिरादेः परस्य वनस्य नो णो नित्यं न स्यात्। तिमिरवनम् इरिकावनं भद्रिकावनम्।

अनाङित्यादि। न आङ् अनाङ्, अनाङ्च तत् दश्चेति अनाङदम्, अनाङदश्च लश्च, तेन व्यवायस्तस्मिन्। अनाङ्-दल-व्यवाये उत्तरदस्थस्य नस्य णो नित्यं न स्यात्। दान्तषादपि। यथा—माषकुम्भवापिनौ चतुरङ्गयोगेन पर्य्यवनद्धं प्रक्लृप्यमानं दुष्पानमित्यादि। अनाङ् किं-पर्य्यागद्धम्।

---

(१) चकारेण वनस्पतेः समुच्चयः, वनस्पतयोऽपि वृक्षा इत्यर्थः। अतोऽत्र चकारात् वनस्पतिशब्देन वृक्षा अप्युच्यन्ते इति निष्कर्षः। अतएव "सत्यपि भेदे वृक्षवनस्पत्योरिहाभेदेन ग्रहणं द्रष्टव्य"मिति काशिका। फलमात्रं यस्यास्ति न तु पुष्पं स फली वनस्पतिर्ज्ञेयः, ते उडुम्बरादयः। वृक्षा इत्यादि—ये पुष्पमुपगच्छन्ति फलमुपगच्छन्ति उभयमुपगच्छन्तीति ते पुष्पफलोपगाः। एवं यो वनस्पतिः सोऽपि वृक्षो भवति, न तु यो वृक्षः सोऽवश्यं वनस्पतिरिति विशेषः। ओषध्य इत्यादि—ओषधिशब्दादिदन्तादक्त्यर्थादिति ङी। फलपाके अन्तो विनाशो यासां ताः फलपाकान्ता ओषध्यः ताड़ीदूर्व्वादयः। लता इत्यादि—लता विततिमत्यो जातीमालत्यादयः। गुल्माश्च ह्रस्वस्कन्धशाखा बहुपत्राः शाखोटादयः (शाखोटः सेओड़ा इति भाषा) इति गोयीचन्द्रः।

१०९। आ क्ति-भम्वि (१)।

(आ ।१।, क्ति-भम्वि ७।)।

अकार आकारः स्यात् क्तौ भं-म-वेषु परेषु।

रामाभ्यां रामैः, रामाय रामाभ्याम्।

११०। व्वे स्भ्येः। (व्वे ७, स्भि ७।, एः १।)।

अकार एकारः स्यात् क्तौ व्वें सभयोः परयोः।

रामेभ्यः, रामात् रामाभ्यां रामेभ्यः, रामस्य रामयोः।

१०९। आक्ति। मच वच म्व भश्च म्वच भम्व क्तेर्भम्व तस्मिन्। मण्डूकगत्या क्तिविपरिणामेन अत इत्यनुवर्त्तयन्नाह अकार इति। क्तेर्भमवेष्विति स्यादेर्भे त्यादेर्मवयोरित्यर्थः, तेन रामं ज्ञानमित्यादौ न घः (२)।

११०। व्वे। सच भच तत्तस्मिन्। अदित्यनुवर्त्तते, तेन उमाभ्य इत्यादौ न स्यात्। त्यादेः सकार-भकारयोरभावात् स्यादावस्य विषयः। व्युत्क्रमनिर्देशात् क्वचिद्बाधक ऐस् वाध्यते, तेन मान्यवरेभिः गन्धर्व्ववरेभिः (३) इति वौद्धप्रयोगः।

---

(१) आक्तिमभवीति बहुषु पुस्तकेषु पाठः। किन्तु तर्कवागीशटीकायां भ म व एषां व्यासवाक्यानुसारेणास्य मते भम्वीत्येव पाठः। आदौ स्यादिप्रकरणे भस्य पश्चात्त्यादिप्रकरणे मवयोः सार्थकत्वात् समीचीनोऽप्येष इति मन्यामहे।

(२) ननु राममित्यादौ कथमाकारो न स्यात् अकारलोपस्य सार्थकत्वादिति चेन्न। हरिं विष्णुमित्यादौ तस्य सार्थकत्वात्। वस्तुतस्तु भवयोः साहचर्य्यात् विभक्तेराद्यवयवमकारे परे इत्यर्थः। अतएव त्वां मामित्यादिसाधनाय ङेभ्यो-र्मकारे कृतेऽपि सभमोष्वाङ् इत्याकारं विधास्यति।

(३) माल्यवरेभिः गन्धवरेभिरिति पाठान्तरम्।

१११। नुमामः स्वद्याप्-सङ्ख्यार्ष्णः।

(नुम् ।१।, आमः ६।, स्वद्याप्-सङ्ख्यार्ष्णः ५।)।

स्वात् द्या आपो रषनान्त-सङ्ख्यायाश्च परस्याम आदौ नुम् स्यात्। घं-णत्वे। रामाणाम्, रामे रामयोः।

११२। क्विलात् कृतो ऽसात् सः षो ऽदान्ते नुव्यन्तरेऽपि शास-वस-घस-साढाञ्च।

(क्विलात् ५।, कृतः १।, असात् ।१।, सः १।, षः १।, अदान्ते ७।, नुव्यन्तरे ७।, अपि ।१।, शास-वस-घस-साढ़ां ६॥।, च ।१।)

कवर्गादिलाच्च परः कृतः साद्वर्जो दमध्यगः सकारः शासादेश्च षः स्यात्, नु-वि-व्यवधानेऽपि। एत्व-षत्वे। रामेषु।

एवं मुकुन्दानन्दगोविन्दादयः।

१११। नुमामः। रच षच न च तत् र्ष्ण, संख्या च तत् र्ष्णा चेति तत, स्वश्च द्री च आप् च संख्यार्ष्णं च तत्तस्मात्। येन विधिस्तदन्तस्येति न्यायादाह रषनान्तेति। मुख्यलाक्षणिकयो-र्मुख्यस्यैव ग्रहणं न तु लाक्षणिकस्येति न्यायात् प्रियचतुरां प्रियपञ्चामित्यादौ न स्यात्। बहुप्रेयसीनामित्यत्र अव्ययस्त्री-त्वेन नुमिति भाष्यम्।

११२। क्विलात्। कुश्च इलश्च तत्तस्मात्। न सात् असात्, न दान्तोऽदान्तस्तस्मिन्, नुश्च विश्च तौ, ताभ्याम् अन्तरं नुव्यन्तरं तस्मिन्। शासश्च वसश्च घसश्च साढ़ च ते तेषाम्। अन्तशब्दः प्रान्तार्थ इत्याह दमध्यग इति, तेन दधि सिञ्चति हरिरित्यादौ न

स्यात्। अक्षतसत्वात् शासवसघसां ग्रहणम्। साढ़ः क्षतसत्वेऽपि क्विलभिन्नादपि षत्वार्थं नियमार्थञ्च ग्रहणं, तेन तुराषाट् ऋतीषाट् इत्यादौ स्यात्, न तु तुरासाहौ ऋतीसाहावित्यादौ। शासादेस्तु क्विलादेव, तेन अशिषत् उषितः जक्षतुरित्यादौ स्यात्, न तु शास्तीत्यादौ। कवर्गग्रहणात् वाक्षु प्राङ्षु इत्यादि। नुव्यन्तरेऽपीति-सर्पींषि धनूंष्वित्यादि। नुणो नु-ग्रहणात् पुंसु इत्यत्र न षः। सर्पिष्षु धनुष्षु इत्यादि शसि वा शस्विधानात्। क्षत इति किं—विसं (१) मृणालमित्यादि।

सेऽग्नेर्ड्यःसोमस्य॥ अग्निशब्दात् ड्यवयवात् सोमस्य सः षः स्यात् से सति। अग्नीषोमौ, देवता-चे ङी। तस्मादिति किं-ज्योतिरग्निः सोमो लता तयोश्च अग्निसोमौ, अग्निश्च इश्च सोमश्च ते अग्नीसोमाः।

मातापितृभ्यां स्वसुर्वा तु ष्यन्ताभ्याम्। आभ्यां परस्य स्वसुः सः षः स्यात्, ष्यन्ताभ्यान्तु वा से सति। मातृष्वसा पितृष्वसा मातुःष्वसा मातुःस्वसा पितुःष्वसा पितुःस्वसा इत्यत्र से ष्या लुग्वा।

निनदीभ्यां स्नः कौशले॥ नेर्नद्याश्च स्नः सः षः स्यात् कौशलेऽर्थे से सति। निष्णातः कुशलः, तथाचातिथ्यनिष्णा वनवासिमुख्या इति भट्टिः। नदीष्णः, तथाच ततो नदीष्णान् पथिकानिति भट्टिः।

(१) विस् इर् क्षेपे इत्यस्मात् कः।

दिवि द्युभ्यां सदो देवे। आभ्यां सदः सः षः स्यात् से सति देवे वाच्ये। दिविषदः द्युषदो देवाः, अन्यत्र द्युसत्।

कपिप्रतिभ्यां स्थलस्नातयोर्गोत्रसूत्रयोः। आभ्यामनयोः क्रमात् सः षः स्यादनयोरर्थयोः से सति। कपिष्ठलः ऋषिः, स्वभावात् पुंलिङ्गः। प्रतिष्णातं सूत्रं पाणिनेः, सुविशुद्धमित्यर्थः।

वेस्तरस्य वृत्तासनयोः। वेस्तरस्य सः षः स्यात् अनयोरर्थयोः से सति। विष्टरो वृक्षः कुशमुष्टिश्च, विष्टरो विटपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनमित्यमरः। अन्यत्र विस्तरः।

नृगोभ्यां सनो नाम्नि। आभ्यां सनोते र्नाम्नि सः षः स्यात् से सति। नरं सनोति नृषाः गां सनोति गोषाः।

अभिनिरः स्तानस्य शब्दनाम्नि। अस्मात् स्तानस्य सः षः स्यात् शब्दनाम्नि से सति। अभिनिष्टानो विसर्गः। तथाच—वचः स्पष्टाभिनिःष्टानमिति माघः। वैकल्पिकमिदमित्यन्ये। शब्दभिन्ने अभिनिस्तानो मृदङ्गः।

इलादेति नाम्नि वा तु भात्। इलात् परः स एकारे परे षः स्यात् नाम्नि से सति, भात्तु वा। सुषेणः, हरिषेणः। भात्तु-भरणिषेणः भरणिसेन इत्यादि। नाम्नि किं—पृथ्वीसेनः। एति किं—त्रिस्रोता गङ्गा। इलादिति किं—विषुमञ्चतीति क्विप्, स्त्रियामीप्, अचोऽल्लोपोर्घः, विषूची सेना अस्य, पुंवद्भावः, विष्वक्सेनः शतभिषक्सेनः।

प्रात् स्थोऽग्गे। प्रात् परस्य स्थस्य सः षः स्यात् से

सति अग्रगे वाच्ये । प्रष्ठोऽग्रगामी, एवं प्रष्ठा अग्रगामिणी । तथाच सर्व्वनारीगणप्रष्ठामिति भट्टिः । अन्यत्र प्रस्थः ।

अवात् स्तम्भेराश्रयनिकटयोः । अवादाश्रये निकटे च स्तम्भेः सः षः स्यात् से सति । ग्राममवष्टभ्यास्ते, अवाष्टभत्सेना (१) और्ज्जित्येऽपि(२)—अहो मल्लस्याऽवष्टभ्म इति चन्द्रः । अन्यत्र शीतेनावस्तब्धो जड़ीकृत इत्यर्थः ।

निरस्तप्येकसेवने । (३) निष्टपतिवह्निं राजा, सकृत्सेवते इत्यर्थः ।

वर्हिष्ठादीनाञ्च ।

वर्हिष्ठः सुषमं विषूति-विषमं नौषेचिका कुष्ठलं
निःषूति र्निःषितः सुषाम-विषितं निःषाम-नौषेचनम् ।
दुःषामा निषयः सुषूति-विषयः दुःषेध-निःषन्धि च
द्विष्ठो दुन्दुभिषेवनं परिषित स्त्रिष्ठः सुषेधो मतः ।
अग्निष्टोम-सुषन्धि-विष्ठलमपष्ठाग्निष्ठ-गोष्ठं तथा-
ऽम्बष्ठाम्बष्ठ-दिविष्ठ-कुष्ठ-परमेष्ठाङ्गुष्ठ-दुःषन्धयः ।
निःषेधोऽङ्गुरिषङ्ग-सुष्ठु-पृतनाषाहं जलाषाहम-
ग्निष्टुद्दुष्टु-प्रतिष्णिकाः परिषयः शङ्कुष्ठ-सव्येष्टरौ
गौरिषक्थश्च निष्णातो निष्णातिश्च परिष्ठलम् ।
भीरुष्ठानञ्च भूमिष्ठो ज्योतिष्टोम-शमिष्ठलं
रथष्ठाच ऋतीषाहं निःषमं दुःषमं विषु ।

---

(१) निकटीभूतेत्यर्थः ।

(२) और्ज्जित्यं प्राणनं बलञ्चेति गोयीचन्द्रः ।

(३) निरः सकारस्य तपतौ परे षः स्यात् सकृत् सेवनेऽर्थे से सति ।

आयुष्टोमश्च विष्टारो गविष्ठिर-युधिष्ठिरौ
परमेष्ठी उपष्टम्भः शेकुष्ठ स्त्रिष्टुवित्यपि।
पुञ्जिष्ठोऽङ्गुलिषङ्गश्च निष्टुब्धोऽनुष्टुभा सह ।
सव्येष्टोऽपष्ठु सव्येष्ठा दुःषूतिश्च मनीषिभिः ।
षट्सप्ततिरिह प्रोक्ताः शेषं शिष्टप्रयोगतः ।

वर्हिषि तिष्ठतीति वर्हिष्ठः । सुपूर्व्व-षस वैक्लव्ये पचाद्यन् सुषमम् । विपूर्व्वे षूधोः क्तिः विषूतिः । विषमं पूर्व्ववत् । षिच-धोर्णकः नौषेचिकेति चान्द्राः । स्थल ज स्थाने पचाद्यन्, पश्चात् कोर्भूमेः कुत्सितं वा स्थलं कुष्ठलम् । निषूतिः पूर्व्ववत् । निपूर्व्वात् षि ञ न ग बन्धे, षो य नाशे, आभ्यां क्तः, निषितः । सुपूर्व्व-षो य नाशे मन् सुषामा । विषितं निषितवत् । निःषामा सुषामवत् । षिचधोरनट् नौषेचनमिति जयादित्यः । दुःषामा सुषामवत् । षि न् ग ञ बन्धे अल् निषयः । सुषूतिर्विषूतिवत् । विषयो निषय-वत् । षिध्यौ सिद्धौ घञ् दुःषेधः । डु धाञ्ि धारणे पुष्टौ क्तिः सन्धिः, ह सः, निःषन्धिः । द्वयो स्तिष्ठति द्विष्ठः । दुन्दुभेः सेवनं दुन्दुभिषेवनं क्षुभ्नादित्वान्न णः । परिषितो निषितवत् । त्रिषु तिष्ठतीति त्रिष्ठः । सुषेधो दुःषेधवत् । सुधोर्म्मः स्तोमः, अग्नेः स्तोमः अग्निष्टोमः । सुषन्धिर्निःषन्धिवत् । वेः पक्षिणः स्थलं विगतं स्थलं वा विष्ठलम् । अपतिष्ठतीति अपष्ठ इति न्यासः । अग्नौ तिष्ठतीति अग्निष्ठः । गावस्तिष्ठन्त्यत्र गोष्ठः । अम्बायां तिष्ठति अम्बष्ठः मनीषादित्वात् स्वः । आम्बष्ठ इति क्वचिदन्यत्रा-पीति घं: । दिवि तिष्ठतीति दिविष्ठः, स्या न लुक् । कौ भूमौ

कुत्सितं वा तिष्ठति कुष्ठः। परमे तिष्ठतीति परमेष्ठः, ष्या न लुक्। अङ्गौ तिष्ठतीति अङ्गुष्ठः। दुःषन्धिर्निःषन्धिवत्। निःषेधो दुःषेधवत्। अङ्गुरिषु सङ्गो यस्य सोऽङ्गुरिषङ्गः। शोभनं तिष्ठति सुष्ठु, बाहुल्यात् डुः, स्वरादित्वात् व्यम्। पृतनां सहते पृतनाषाट्, तं पृतनाषाहम्, एवं जलाषाहं ; अषाढ़न्तत्वेऽपि षः। गणपाठसामर्थ्यात् पृतनासाहौ जलासाहौ इत्यादौ न स्यात्। ष्टु जल स्नुतौ अग्निष्टुत्। दुष्टु सुष्टुवत्। प्रतिपूर्व्वस्नातेरादन्ताड्डः, ततोऽल्पार्थे कः, कापि परे अकारस्य इकारः, प्रतिष्णिका। परिषयो निषयवत्। गवुष्ठोऽङ्गुष्ठवत्। सव्ये तिष्ठति ष्ठा-धोः रौणादित्वात् ऋक्, कित् आलोपश्च, सव्येष्ठा सव्येष्ठरौ सव्येष्ठरः सव्येष्ठृभ्यामित्यादि। अन्ये तु अनृदन्तस्यानादन्तस्य षत्वं नेच्छन्ति, तन्मते हे सव्येस्थ इत्यादि। गौरीव सक्थि यस्य गौरिषक्थः, गणपाठात् स्वः। निपूर्व्व स्ना धोः क्तः क्तिश्च निष्णातः निष्णातिश्च। परिष्ठलं कुष्ठलवत्। भीरोः स्थानं भीरुष्ठानम्। भूमिष्ठोऽग्निष्ठवत्। ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमवत्; स्वपान्तश्शसि लुप् वा। शम्या स्थलं शमिष्ठलं गणपाठात् स्वः। यत्र स्वाभावस्तत्र न स्यात्तेन शमीस्थलमिति। रथेन पाति रथष्या नदी, मनीषादित्वात् सुभि अत्र पाठात् षत्वम्। ऋतीषाहं पृतनाषाहमिव। निःषम-दुःषमौ सुषमवत्। विपूर्व्वं सुधोः म्रादिसे विषु व्यम्। आयुष्टोमो ज्योतिष्टोमवत्। विपूर्व्वस्तृधोर्घञ् विष्टारः पङ्क्तिच्छन्दः, अन्यत्र विस्तारः पटस्य। गवि स्थिरः गविष्ठिरः, ष्या न लुक्। एवं युधिष्ठिरः। परमे उपपदे स्थाधोरिन्नौणादिकः

परमेष्ठी स्था न लुक्। उपपूर्व्वं स्तम्भधोर्घञ् उपष्टम्भः। शङ्कुष्ठोऽङ्गुष्ठवत्। त्रिपूर्व्वे ष्टुभधोः क्विप्, त्रिष्टुप्। पुञ्जिष्ठोऽग्निष्ठवत्। अङ्गुलिषङ्गोऽङ्गुरिषङ्गवत्। ईवन्तादपि—अङ्गुलीषङ्गः अङ्गुरीषङ्गः। ष्टुभधोःक्तः निष्टुब्धः। अनुष्टुप् त्रिष्टुप्वत्। सव्ये तिष्ठति सव्येष्ठः स्था न लुक्। अपष्ठु सुष्ठुवत्। सव्ये तिष्ठति इति क्विप् सव्येष्ठाः स्था न लुक्। दुःषूतिः निःषूतिवत्। आकृतिगणोऽयम्।

न सुस्थादि-बहुप्रकृतेः। सुस्थादेर्व्बहुप्रकृतेश्च सः षो न स्यात् से सति।

सुस्थः परिस्थितिर्दुस्थो दुस्थितश्च परिस्थितः।
निस्तब्धश्च (१) प्रतिस्तब्धः कुसरा-कुसरौ तथा।
धूसरो हरिसेतुश्च धूसरा गिरिसेतु च।
कपिसेतुः परिस्कन्दोऽभिसुसूश्च (२) प्रयोगतः।

बहु-त्य-पूर्व्व-सकाराः सर्व्वे, यथा बहुसेतुरित्यादि। आकृतिगणोऽयम्।

---

(१) "निस्तब्ध इति नि उपसर्गः। निरस्तु निष्टब्ध" इति गोयीचन्द्रः।

(२) अभिपूर्व्वात् सुनोतेः सनन्तात् क्विप्, हषात्लोप इत्यकारलोपः, सषेसुसिति रङ्, र्व्यनच्तयोरिति र्घः अभिसुसूः।

"अभिसुसूरिति सनन्तात् क्विप् सुलुप्ते पदान्तत्वात् षत्वाभावे स्तौतेरेवेति नियमाभावे प्रकृतौ प्राप्तं षत्वं निषिध्यते" इति सन्धिपादे २८६ सूत्रे गोयीचन्द्रः। "सनि तु अभिसुसूः। सन्नन्तादस्मात् क्विप्यतो लोपे रुत्वे दीर्घः"—इति तत्त्वबोधिनी। पाणिनि—८।३।११७ काशिका द्रष्टव्या।

११३ । स्मै जस्-ङे-ङसि-ङीनामि-स्मै-स्मात्-स्मिनोऽतः ।

(स्मेः ५।, जस्-ङे-ङसि-ङीनां६।।।, इ-स्मै-स्मात्-स्मिनः १।।।, अतः ५।)।

अकारान्तात् स्मेः परेषामेषां स्थाने एते क्रमात् स्युः ।

सर्व्वे सर्व्वस्मै सर्व्वस्मात् सर्व्वस्मिन् ।

११४ । आत् सुमामः । (आत् ५।, सुम् ।१।, आमः ६।)।

अवर्णान्तात् स्मेः परस्यामः आदौ सुम् स्यात् । एत्व-षत्वे । सर्व्वेषाम् । शेषं रामवत् । एवं विश्वादयोऽकारान्ताः ।

उभशब्दो द्वान्तः । उभौ उभौ उभाभ्याम् उभाभ्याम् उभाभ्याम् उभयोः उभयोः । जसि—नेमे नेमाः । शेषं सर्व्ववत् ।

---

११३ । स्मेः । सर्व्वतो जयमिच्छन्ति पुत्रादेकात् पराजयमिति क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशत इति न्यायात् ।

११४ । आत् । पुनराद्ग्रहणात् सर्व्वासामित्यादि । सर्व्वस्मिन्निति पूर्व्वेण स्मिन् । विश्वादय इति । उभशब्दो द्वान्त इति नित्यमिति शेषः । अस्य स्मिसंज्ञाफलं त्यादयोऽर्थार्थेति अर्थार्थप्रयोगे सर्व्वा त्तिः स्यात् । यथा—उभौ हेतू उभाभ्यां हेतुभ्यां उभयोर्हेत्वोरित्यादि । उभय इति तु उभशब्दादवयवार्थेऽयट्-त्येन साधितादुभयशब्दात् क्वचे स्तो, न तु द्वमित्यनभिधानात् । तेन उभयस्मात् उभयेषामित्यादि । एकशब्दात् एकत्वसंख्यावाचित्वात् क्वमेव । आ दशभ्यः (१) संख्या संख्येय-

---

(१) अष्टादशपर्य्यन्तम्, ऊनविंशतेः प्रागित्यर्थः । संक्षिप्तसारे सुबन्तपादे २८२ संख्याकसूत्रस्य द्वे स्त्रियौ विंशतिः स्त्रियः स्त्रीणां वा इत्युदाहरणानि सन्ति ।

११५ । पूर्व्वादेः स्मात्-स्मिनौ वा ।

(पूर्व्वादेः ५।, स्मात्-स्मिनौ १॥, वा ।१।) ।

तौ । पूर्व्वस्मात् पूर्व्वात्, पूर्व्वस्मिन् पूर्व्वे । शेषं नेमवत् । एवं परादयः ।

समोऽतुल्ये इत्याद्युक्तिः—

नमः समस्मात् पूर्व्वस्मा अन्तरस्मा अमेधसाम् ।
सुमेधसामन्तरस्मै सतां स्वस्मै स्वयम्भुवे ॥

वृत्तिरेव, नतु संख्यावृत्तिः, तेन घटस्यैकः ब्राह्मणानामष्टादश इत्यादि न स्यात् । मुख्यान्यार्थैकशब्दात्तु द्वन्द्वे स्त एव, तेन एकौ एकेषामित्यादि ॥

११५ । पूर्व्वा । नावित्युक्तेरकारादेव, (१) तेन पूर्व्वस्याः पूर्व्वस्यामित्यत्र न स्यात् । अतएवात् सुमामः इत्यत्र आदित्यस्य नानुवृत्तिः । शेषं नेमवदिति । पूर्व्वे पूर्व्वा इत्यादि ।

तत्रोक्तं गोयीचन्द्रेण "द्वे स्त्रियौ विंशतिः स्त्रिय इति संख्येयार्थोऽत्र संख्याशब्दः, अतएव विशेषणविशेष्यभावः । स्त्रीणां वेति विंशतिरिति पदमत्रानुषञ्जनीयम् अत्र संख्यामात्रार्थता । अतएव गुणगुणिनोः सम्बन्धे षष्ठी । विंशतिशब्दस्य संख्येयार्थतां संख्यामात्रार्थताञ्च दर्शयितुमुदाहरणद्वयमुपन्यस्ता वृत्तिकारेणैवं सूचितं विंशत्यादिशब्दाः सर्व्वे एव संख्येयार्थाः संख्यामात्रार्था वेति । इतःपूर्व्वं ये संख्याशब्दास्ते संख्येयार्थाः, अतएव द्विशब्दस्य संख्येयार्थता दर्शिता । यत आ दशभ्यः संख्याशब्दाः संख्येये वर्त्तन्ते. ततःपरं विंशत्यादयः संख्याने संख्येये चेत्याहुः । एतदपि व्यभिचरतीति सूचयितुं वार्त्ताकुरेषा गुणप्रयुक्तोत्युदाहृतमिति" ।

(१) तौ ङसिङी, यौ स्मेजस् इत्यनेन अकारात् परौ सन्तौ स्मात्-स्मिनौ भवत इत्यर्थः । एतेन पूर्व्वादेरिति सूत्रस्य पुंसि क्लीवे च विषयो न तु स्त्रियामिति ज्ञापितम् ।

समायैषु परायैषां मुक्तयेऽर्थान्तराय च ।
यदुस्वाय नमः स्वाय मल्लै र्जुष्टाय शार्ङ्गिणे ॥
अतिसर्व्वाय सर्व्वाय साध्वन्यानां सखिद्विषे ।
कालावराय कालेन पूर्व्वाय जगतो नमः ॥

जसि—साध्वन्ये साध्वन्याः । जसि—अल्पे अल्पाः ।

शेषं रामवत् । एवं प्रथमादयः । द्वितीयस्मै द्वितीयाय, द्वितीयस्मात् द्वितीयात्, द्वितीयस्मिन् द्वितीये । एवं तृतीयः । निर्जरः ।

नमः समस्मात् इत्यादि—स्वयम्भुवे नम इत्यन्वयः । तस्मै कीदृशाय ? समस्मात् पूर्व्वस्मै, सकलात् पूर्व्वकालवर्त्तिने । पुनः कीदृशाय ? अमेधसां अन्तरस्मै, मूढानां वाह्याय । पुनः कीदृशाय ? सुमेधसां अन्तरस्मै, ज्ञानिनां हृदिस्थाय । पुनः कीदृशाय ? सतां स्वस्मै, साधूनामात्मीयाय इत्यर्थः । क्रमेण प्रत्युदाहरति समायेत्यादि—शार्ङ्गिणे नम इत्यन्वयः । तस्मै कीदृशाय ? एषां गोपालानां समाय तुल्याय । पुनः कीदृशाय? एषु जगत्सु पराय श्रेष्ठाय । (१) किमर्थं नमस्यते इत्यत आह-मुक्तये मुक्त्यर्थं, अर्थान्तराय प्रयोजनान्तराय धर्म्मार्थकामाय च इत्यर्थः । पुनः कीदृशाय ? यदुस्वाय, यदूनां स्वाय ज्ञातये । पुनः कीदृशाय ? स्वाय धनस्वरूपाय (२) । पुनः कीदृशाय? मल्लैर्जुष्टाय सेविताय इत्यर्थः ।

---

(१) "एषु जगत्सु समाय तुल्याय जगन्मयत्वादित्यर्थः । एषां जगतां मध्ये पराय श्रेष्ठाय नित्यत्वादित्यर्थः" इति दुर्गादासः ।

(२) यदूनामिति शेषः ।

न गौणाख्येत्यस्योदाहरणमाह—अतिसर्व्वाय इत्यादि। सर्व्वाय सर्व्वनाम्ने शिवाय नम इत्यन्वयः। तस्मै कीदृशाय? अतिसर्व्वाय सर्व्वमतिक्रान्ताय। पुनः कीदृशाय? स्वाध्वन्यानां सखिद्विपे, साधवश्च अन्ये च तेषां, यथाक्रमेण साधूनां सख्ये, अन्येषाम् असाधूनां द्विपे शत्रवे इत्यर्थः। अत्र सान्तविधेर-नित्यत्वात् नाकारस्थः(१)। पुनः कीदृशाय? जगतः कालावराय, कालेन कनिष्ठाय। पुनः कीदृशाय? जगतः कालेन पूर्व्वाय, पूर्व्वकालवर्त्तिने ज्येष्ठाय इत्यर्थः।

चे जसि वेत्यस्योदाहरणमाह—जसि साध्वन्ये साध्वन्या इति।

पूर्व्वाद्यल्पेत्यस्योदाहरणमाह—अल्पे अल्पा इति। एवं प्रथमे प्रथमाः, चरमे चरमाः, द्वितये द्वितयाः, उभये उभयाः, द्वये द्वयाः। माघे-वृथा द्वयेषामपि मेदिनीभृतामिति तु द्वयं द्वैतम् इष्यन्ति इष्य सर्पणे क्विप्, द्वयेषस्तेषां, वाशब्दस्य व्यवस्थयेति परे। अर्द्धे अर्द्धाः, कतिपये कतिपयाः इति।

तीयोङिति इत्यस्योदाहरणमाह—द्वितीयस्मै द्वितीयाय इत्यादि।

इतरेतरान्योन्यपरस्परेऽप्रग्रां कर्म्मव्यतीहारे स्त्रियामादेराम् वा स्त्रीक्लीवयोः॥ प्रौवर्जित-त्तौ परे कर्म्मव्यतीहारे एते निपात्याः स्त्रिश्च, एभ्यः परस्या अमादित्तेः स्त्रीनपुंसकविषये आम् वा स्यात्। इतरेतराम् इतरेतरं स्त्रियः कुलानि वा पश्यन्ति। इतरे-तराम् इतरेतरेण स्त्रीभिः कुलैर्वा भोज्यन्ते। इतरेतराम् इतरेतरस्मै

(१) चैक्याच्चुदषहोऽरित्यनेन समासान्तो नेति।

११६ । जरस् जराचि तु ।

(जरस् ।१।, जरा ।१।, अचि ७।, तु ।१।) ।

जराशब्दो जरस् वा स्यादचि परे ।

निर्जरसौ निर्जरसः निर्जरसं निर्जरसौ निर्जरसः निर्जरसा ।

केचिदादाविनाताविच्छन्ति, निर्जरसिन निर्जरसैः निर्जरसे निर्जरसः निर्जरसादित्यादि । पक्षे हसे च रामवत् ।

स्त्रियः कुलानि वा स्पृहयन्ति । इतरेतराम् इतरेतरस्मात् स्त्रियः कुलानि वा विरमन्ति । इतरेतराम् इतरेतरस्य स्त्रियः कुलानि वा स्मरन्ति । इतरेतराम् इतरेतरस्मिन् स्त्रियः कुलानि वा अनुरज्यन्ते । एवम् अन्योन्याम्, अन्योन्यम् । परस्पराम् परस्परम् इत्यादि । इतरेतरादीनां क्रियाविशेषणत्वेऽपि पुंस्त्वैकत्वे स्वभावात् स्तः । अन्यथा अन्यादित्वात् इतरेतरान्योन्याभ्यां परस्य मस्य तादेशः स्यात् । केचित्तु तादेशमपि, तेन इतरेतरत् इतरेतराम् इतरेतरं कुलानि । एवम् अन्योन्यत् अन्योन्याम् अन्योन्यमित्याहुः । स्त्रीक्लीवयोरिति किम्—इतरेतरं पुरुषाः पश्यन्ति । अन्योन्यमिमौ विघटयतः । क्रियाविशेषणत्वे तु इतरेतरं पुरुषाः पश्यन्ति ।

११६ । जरस् । पूर्व्वसूत्राद्वानुवर्त्तते । प्रकरणात् त्नोरच्येव, तेन जरा अत्र इत्यादौ न स्यात् । परत्वादादौ त्नौ जरसादेशः न तु त्नि-कार्य्यं, तेन निर्ज्जरसं निर्ज्जरसः निर्ज्जरसोः निर्ज्जरसामित्यादि । तु-शब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, तेन अतिजरस्य भिक्षुष्य

११७ । पाद दन्त यूष निशा पृतना मासासन सानु नासिकोदक हृदयासृक् यकृत् शकृत् शीर्ष दोषः-पद्दद् यूषन्निश् पृन्मासासन् स्नु नसुदन् हृदसन् यकन् शकन् शीर्षन् दोषणः शसादि-पौ ।

(पाद--दोषः १।॥, पद्--दोषणः १।॥, शसादि-पौ ७।) ।

एषां स्थाने एते क्रमात् स्यु र्वा शसादौ पौच परे ।

पदः पदा पद्भ्यामित्यादि । दतः दता दद्भ्यामित्यादि ।

कन्या वर्षशतं गता इत्यत्रानच्यपि जरसादेश इति कश्चित् । निर्ज्जरसिन निर्ज्जरसादिति तु परमतमित्याह केचिदित्यादि । निर्ज्जरैरिति ऐस्करणान्न निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः । भाष्ये तु अतिजरैरित्येव ।

११७ । पाद । पादश्च दन्तश्च यूषश्च निशा च पृतना च मासश्च आसनश्च सानु च नासिका च उदकश्च हृदयश्च असृक् च यकृच्च शकृच्च शीर्षश्च दोष् च ते, ष्यर्थे व्यत्ययात् प्रौ । पच्च दच्च यूषंश्च निट् च पृच्च मास् च आसंश्च स्नुश्च नश्च उदंश्च हृच्च असंश्च यकंश्च शकंश्च शीर्षंश्च दोषंश्च ते । शस् आदिर्यस्य सः, शसादिश्च पिश्च तत् तस्मिन्, पुंस्त्वं सौत्रत्वात् । पौ शीर्षे भवः शीर्षण्यः केशः, यूषण्यं हृद्यमित्यादि । क्लौ शसादिष्वेवेति परे (१) । सुपदी, व्याघ्रपदी कुले इति तु ह-से पादादेशे पात् पत्

---

(१) उक्तञ्च दुर्गादासेन "शसादिग्रहणेन तत्पूर्वविभक्तेर्निरासात् क्लीवे औकारस्य शित्वेऽपि तत्र न स्या" दिति ।

पाविति पदादेशः। केचित्तु दीर्घपदी दीर्घदोषणी दीर्घदोष्णी इत्याहुः। घिभिन्नस्यादेरचः पित्वात् (१)। वा शब्दस्य व्यवस्थया क्वचिन्न स्यात्, क्वचिदन्यत्रापि, तेन—

पादस्य पदतदर्थय-हति-काषि-हिमाज्यातिगे वा तु शब्द-घोषमिश्रनिष्के। पादस्य पत् स्यात् अतदर्थये इत्यादौ च, शब्दादौ तु वा। पादाय हितः पद्यः पन्थाः, पद्धतिः, पत्काषी, पद्धिमं, पदाजिः, पदातिः, पद्गः। पच्छब्दः, पद्घोषः, पन्मिश्रं, पन्निष्कम्। पक्षे पादशब्द इत्यादि। अतदर्थय इति किं—पाद्यं पादाय वारिणि।

ऋचः शसि। ऋक् सम्बन्धिनः पादस्य पत् स्यात् शसि (२) परे। पच्छो गायत्रीं जपति। ऋचः किं—पादशः कार्षापणं ददाति।

गोपहतयोः पदः। पादस्य पदः स्याद् गोपहतयोः (३)। पदगः, पदोपहतः।

दन्तशीर्षयोर्दच्छीर्षणौ न तयाचोः। अनयोरेतौ नस्तः क्रमादनयोः। दन्ते भवो दन्त्यः, स्थूलशीर्ष्णोऽपत्यं स्थौलशीर्षिः, मृगशीर्ष्णा युक्ता मार्गशीर्षी तिथिः। अचि किं—शीर्षण्याः केशाः।

नाम्नि दादिस्थस्योदकस्योदन् धि-वास-पेष-वाहने च वा तु

---

(१) अत्रायमाशयः—केचित् पण्डिताः शसादिष्वेवेति नाङ्गीकुर्वन्ति, तेषां मते क्लीवे औकारस्यापि पित्वात् तत्रादेशः स्यादिति।

(२) घशसि प्रत्यये इत्यर्थः।

(३) गे उपहते च इत्यर्थः।

भारादौ । टादिस्थस्योदकस्य उदन् स्यात् नाम्नि, धादौ च, भारादौ तु वा । उदकस्य मेघः उदमेघो नाम कश्चित्, तस्यापत्यम् औदमेघिः । उदवाहः, उदपानः कूपः, अनपेक्षितावयवार्था संज्ञेयम् । उदकं धीयते यत्र उदधिः समुद्रः, असंज्ञायामप्युदधिः कुम्भः, उदवासः, उदपेषं मुष्टीं पिनष्टि चूमन्तः, उदवाहनः । उदभारः, उदकभारः । भारादिर्यथा—

भारहारौ च वाहश्च विन्दु-वीवध-गन्तवः ।

ओदनो वज्रविषयौ (१) गाहो मन्थः प्रकीर्त्तितः ।

अस्यहमादेः पूरयितव्ये वा । अस्यहमादेरुदकस्य उदन् स्याद्वा पूरयितव्ये । उदकस्य कुम्भः उदकुम्भः, उदककुम्भः । स्यहमादेस्तु उदकस्थाली । पूरयितव्ये किं—उदकगिरिः ।

परदस्योदो नाम्नि । परदस्योदकस्य उदः स्यान्नाम्नि । लोहितोदः क्षीरोदः लवणोदः । नाम्नि किं—लवणोदकः कुम्भः ।

नासिकाया नस् तस्-क्षुद्रावर्ण-नगरये । नासिकाया नस् स्यात् तसि क्षुद्रे वर्णनगरभिन्ने ये च । नस्तः, नःक्षुद्रः, नस्यः । वर्णनगरये तु-नासिक्यो वर्णः, नासिक्यं नगरम् ।

. हृदयस्य हृल्लासलेखयोः ष्यण्-शोक-रोग-शल्ये तु वा । हृदयस्य हृत् स्यात् लासलेखयोः परयोः, वा तु ष्यणादौ । हृल्लासः हृल्लेखः । सौहृदं हृच्छोकः हृद्रोगः हृच्छल्यम् । पक्षे सौहृदय्यमित्यादि ।

पादन्तेति सूत्रं छान्दसमिति परे । अप्रशस्तं निशि स्नानम् । पद्मासुद्धर्त्तितस्य च । हृदि विनिहितरूपः । दोष्णां बलात्

(१) विषय इत्यत्र विरस इति पाठान्तरम् ।

११८। सदानोऽल्लोपोऽम्वस्यात् पौ वा त्वीङ्योः।

(सदा ।१।, अनः ६।, अत्-लोपः १।, अ-म्-व-स्यात् ५।, पौ ७।, वा ।१।, तु ।१।, ईङ्योः ७॥)।

अनोऽकारस्य नित्यं लोपः स्यात् पौ परे, ईङ्योस्तु वा, नतु मस्यात् वस्याच्च परस्य। यूष्णः यूष्णा।

११९। नो लुप् फेऽधौ।

(नः ६। लुप् ।१।, फे ७।, अधौ ७।)।

नस्य लुप् स्यात् अधौ फे परे। यूषभ्यामित्यादि।

ङौ—यूष्णि यूषणि यूषे। मासः मासा माभ्यामित्यादि।

पक्षे धौ च रामवत्। पदादयः पृथक्शब्दा इत्येके।

मन्त्वबलं गरीयः। निस्तुषस्यास्य मुद्गस्य पीतं यूष्णि निरामय इत्यादिप्रयोगदर्शनात् भाषायां ग्रन्थकृता कृतम्।

११८। सदा। अतो लोपोऽल्लोपः, म च व च म्व, म्व च तत् स्यश्चेति म्वस्यः, न म्वस्यः अम्वस्यस्तस्मात्, ईश्च ङिश्च तौ तयोः। औक्ष्णः पौष्णः धार्त्तराज्ञ इत्याद्यनेनैव सिद्धे हनषनधृतराज्ञामिति सूत्रमेवं ज्ञापयति, ताच्चे सर्व्वत्र अनो नाकारलोप इति, तेन राजन्यः मूर्द्धन्य इत्यादि सिध्यति। पूर्व्व-बाधिकारनिवृत्त्यर्थं सदेति, (१) अन्यथा जरसादेशः पदाद्यादेशाश्च नित्यं स्युरित्यर्थः।

११९। नो। न इति प्रकृतिनान्तस्य नः। लेरधिकारात् लेरेव। तथाच प्रकृतिनान्तस्य ले नस्य लुप् इत्यर्थः, तेन राजा

---

(१) "केचित्तु सदेति मुख्यत्वे गौणत्वे चेत्यर्थः, तेन पूजितपूष्णः पीतदृष्न इत्यादि इत्याहुः"—का-सि।

१२० । सङ्ख्या-वि-सायाद्वाऽङ्गोऽह्न् ङौ ।

(सङ्ख्या-वि-सायात् ५।, वा, ।१।, अङ्गः १।, अह्न् ।१।, ङौ७।) ।

सङ्ख्या-वि-सायेभ्यः परस्याङ्ग इत्यस्य अह्न् वा स्यात् ङौ ।

द्व्यह्नि द्व्यहनि द्व्यह्ने, व्यह्नि व्यहनि व्यह्ने, सायाह्नि सायाहनि सायाह्ने ।

विश्वपाः विश्वपौ विश्वपाः, विश्वपां विश्वपौ ।

१२१ । धोरा लोपोऽच्यघौ ।

(धोः ६।, आ ।६।, लोपः १।, अचि ७, अघौ ७।) ।

धोराकारस्य लोपः स्यात् अघावचि परे । विश्वपः, विश्वपा विश्वपाभ्यामित्यादि । एवं शङ्खध्मादयः । धोः किं—हाहाः हाहा हाहाभ्यामित्यादि । शेषं विश्वपावत् । हरिः ।

ज्ञानी युषभ्यामित्यादौ स्यादेव । न तु प्रशान् भवान् भवन् अहन्नित्यादौ । कथं सुवनमाचचाणः सुवन्नित्यादौ लुप् न स्यादिति, उच्यते, अकारस्यानिवद्भावात् । परैकदेशिनः (१) पदादयोऽपशब्दा इत्याहुः । ये तु पदादयः पृथक् शब्दा इति वदन्ति तेषां मते पत् पदौ पद इति भवन्ति ।

१२० । संख्या । संख्या च विश्च सायश्च तत् तस्मात् । अङ्ग इति सर्व्वैकदेशसंख्यातसंख्याव्यादित्यादिष्टाङ्गः, ष्यर्थे प्रो । द्व्यह्नीति ङौ अह्नादेशे वा अल्लोपः । पक्षे द्व्यहनि इति । उभयत्यक्तपक्षे द्व्यह्ने । एवमन्यत्र ।

१२१ । धोरा । आ इति लुप्तषीकं दम् । न विरचि-

---

(१) केचित् पण्डिता इत्यर्थः ।

१२२। युङ्ग्रामौ यू।

(युङ्ग्राम् ५॥, औ ।१।, यू २॥)।

इकारोकाराभ्यां पर औ क्रमादिकारोकारौ प्राप्नोति। हरी।

१२३। णुर्धि-जस्-ङितसु।

(णुः १।, धि-जस्-ङितसु ७॥)।

स्तस्मिन्, अज्-विशेषणम्। अर्थलाघवात् पाविति न कृतं, तथाहि पेरव्यक्ताक्षेपप्रकृतिकत्वेन विलम्बप्रतिपत्तिकत्वादाह अच्चघाविति। "तद्धेतोरेव तदस्तु किं तेन" इति न्यायात् क्वचित् शब्दलाघवादर्थलाघवोऽपि न्याय्य इति। विश्वप इति विश्वं पातीति पाधोः क्विप्। एवं सोमपः। तातं तायते इति तातताः तान् तातत:। हाहा इत्यव्युत्पन्नपक्षमाश्रित्य इदमुक्तम्। हाशब्दं जहाति इति व्युत्पत्त्या हाह इति। केचित्तु ब्राह्मणवाचकस्य आशब्दस्यापि अः पश्य, ए देहि, इ विरमति (१)। अस्मन्मते तु आः पश्य, ऐ देहि, ए विरमति इत्यादि। कथं क्वौ यप् से इति? सौत्रत्वात्। (२)

१२२। युङ्ग्राम्। इश्च उश्च तौ, ताभ्यां तमितं करोति। इह लाक्षणिकयुतोऽपि ग्रहणात् अतिस्त्री अवयवापेक्षया ह्रम्। चित्रगू इत्यादि स्यात्। यू इति दीर्घम्।

१२३। णुर्धि। ङ इत् येषां ते ङितः। धिश्च जश्च ङितश्च

---

(१) विरमतीति शतन्तं सप्तम्यन्तं पदम्।

(२) आवन्तभिन्नानामप्याकारलोप इति वार्त्तिकम्। अतएव आचार्य्येण तन्मतमवलम्ब्य व्यादनजः क्वौ यप्से इत्यादौ क्वादिशब्दस्याप्याकारो लुप्त इति दुर्गादासः।

इदुतो णुः स्यात् धौ जसि ङिति च परे। हरयः। त्यलोपे त्यलक्षणम्। हे हरे। हरिं हरी हरीन्।

१२४। टादसश्चास्त्रियान्तु ना।

(टा।१।, अदसः ५।, च।१।, अस्त्रियां ७।, तु।१।, ना।१।)।

इदुद्भ्यामदसश्च परष्टा ना स्यात्, नतु स्त्रियाम्।

हरिणा हरिभ्यां हरिभिः, हरये हरिभ्यां हरिभ्यः।

ते तेषु। ङित इति जस् साहचर्य्यादलाक्षणिकस्यैव (१) ग्रहणं, तेन मत्यै सख्ये इत्यादौ न स्यात्। इदुद्भ्यां विहितेषु धिजस्ङित्सु णुरित्यर्थः। तेन हे अतिनदे हे चित्रगो इत्यादौ स्यात्। न तु हे नदि हे सुभ्रु इत्यादौ। वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटाः। सुतनु सत्यमलङ्करणाय ते इत्यादौ तु हे से पुनस्तन्वादित्वादूपि सुभ्रू ह्रीत्यनेन ह्रस्वः। (२)

१२४। टा। न स्त्री अस्त्री तस्याम्। अदोग्रहणं सर्व्वकार्य्यानन्तरं मात्स्वर्णावु ज इति ज्ञापनार्थं, तेन अमुष्मै अमुष्यै इत्यादि स्यात्। द्विलिङ्गस्य तु यदा पुंस्येव वृत्तिस्तदा स्यादेव, तेन पटुना पुंसा इत्यत्र स्यात्, न तु पट्वा स्त्रिया इत्यादौ।

---

(१) साक्षात् ङित एवेत्यर्थः।

(२) त्यलोपे इत्यादि। येन केनापि शब्देन प्रत्ययलोपे प्रत्ययसम्बन्धि कार्य्यं स्यादिति। यथा राजा इत्यादौ सेर्लोपे दीर्घः। एवं वाचामीशो वागीश इत्यादौ क्लेर्लुक् त्ये चेति लुक्शब्देन विभक्तेर्लोपे कृते विभक्त्यन्तविहिता पदसंज्ञा सिद्धा इति दुर्गादासः।

त्यलक्षणमिति कार्य्यमित्यस्य विशेषणम्। तथाच त्यःप्रत्ययो लक्ष्यते उपलभ्यतेऽनेनेति त्यलक्षणम्, अर्थात् प्रत्ययस्य लोपे तस्मिन् परे विहितं यत्कार्य्यं तद्भवतीति। का-सि।

१२५। ङसिङसोश्च लोपः।

(ङस्य ६।, एङः ५।, लोपः १।)।

एङः परस्य ङसिङसो ङंस्य लोपः स्यात्।

हरेः हरिभ्यां हरिभ्यः। हरेः हर्य्योः हरीणाम्।

१२६। युद्भ्यां ङे ङौः।

(युद्भ्यां ५॥, ङेः ६।, ङौः १।)।

इदुद्भ्यां परस्य ङेर्ङौः स्यात्, ङ इत्।

१२५। ङस्ये। एङो ग्रहणं सामान्यस्यैङः प्राप्त्यर्थं, तेन तेः देः गोः द्योः मह्नोः स्मृतोरित्याद्यपि स्यात् (१)।

१२६। युद्भ्यां ङेः। युद्भ्यामिति पूर्व्ववत्। युता ङेरौ इति कृते हरौ शम्भाविति सिद्धं भवति, एवं सति विंशतेस्ते-स्त्वङाविल्यङो ग्रहणं विनापि विंशताविति च सिध्यति, तथापि ङौ करणं, येन विधिस्तदन्तस्येति न्यायात् प्राप्तसमुदितादेश-निवृत्त्यर्थम् (२)। अथवा लोपस्वरादेशयोः स्वरादेशो विधि-र्बलवान् इति न्यायात् व्य-स्वस्तिशब्दस्य स्वस्तावित्यनिष्टवार-णार्थम्। कामवाचिन इशब्दस्य तु आद्यन्तवदेकस्मिन्निति न्यायात् औ इति।

---

(१) तेः देः इति तेदृङ देवने, देटृ ङ तु देवने इत्यनयोः क्विपि रूपम्। मह्नांश्चासौ उश्चेति मह्नोः। स्मृत उर्येन स स्मृतोः।

(२) इकारारोकाराभ्यां सहितस्य ङेरित्युक्तौ इकारोकारान्तशब्दसहित-स्यैव ङेरौकारप्रसक्तिनिवृत्त्यर्थमित्याशयः।

१२७। टे र्लोपो ङिति विंशतेस्तेस्त्वडौ।

(टेः ६।, लोपः १।, ङिति ७।, विंशतेः ६।, तेः ६।, तु ।१।, अडौ ७।)।

ङिति परे पूर्व्वस्य टे र्लोपः स्यात्, विंशते स्तेस्त्वडौ।

हरौ हर्य्योः हरिषु। एवं श्रीपत्यग्निरव्यादयः।

१२८। सख्यृद्भ्यां से ड़ाधेः।

(सख्यृद्भ्यां ५॥, सेः ६।, डा ।१।, अधेः ६।)।

सखिशब्दात् ऋकारान्ताच्च परस्य से र्डा स्यान्न तु धेः।

सखा। अधेः किं—हे सखे।

१२९। घौ ञिः। (घौ ७, ञिः १।)।

सख्यु ऋकारस्य च ञिः स्यादधौ घौ परे।

सखायौ सखायः, सखायं सखायौ सखीन्।

१२७। टेर्लोपः। न ङिरङिस्तस्मिन्। विंशतेस्तेस्त्वडाविति, डौ विंशतौ पूर्व्वेण (१) टिलोपः। ङिभिन्ने ङिति तेर्लोपः। यथा—विंशः, विंशतिमाचष्टे विंशयति इत्यादि। (२)

१२८। सख्यृत्। सखा च ऋच्च तौ ताभ्याम्। नधिरधिस्तस्य। अधेरिति पृथक्-दकरणात् क्वचिन्न स्यात्, तेन अर्ज्जुनस्य सखा कृष्णः कृष्णस्य सखिरर्जुन इति भारते। आर्षमित्यन्ये।

१२९। घौ। पूर्व्वसूत्रादधेरित्यनुवर्त्तते ऋत्साहचर्य्यात्, तेन हे सखे इत्यत्र न ञिः।

---

(१) पूर्व्वेण चास्य सूत्रस्य पूर्व्वांशेनेत्यर्थः।

(२) ङिवर्ज्जनात् कृतडित एव ग्रहणं न त्वतिदिष्टस्य, तेन विंशतिमाचष्टे

१३० । सख्युष्टाङिताम-ए-ङसुसौ ।

(सख्युः ५।, टा-ङितां ६।।।, आ ए ङस् ङस् औ ।१।।।) ।

सख्युः परेषां टा-ङितां स्थाने आ ए ङस् ङस् औ एते क्रमात् स्युः । सख्या सख्ये सख्युः सख्युः सख्यौ । शेषं हरिवत् ।

१३१ । पत्युरसे । (पत्युः ५।, असे ७।) ।

पतिशब्दात् परेषां टाङितां स्थाने आ ए ङस् ङस् औ एते

---

१३० । सख्युः । ङ इत्येषां ते ङितः, टाश्च ङितश्च ते तेषाम्, आश्च एश्च ङश्च ङश्च औश्च ते, सौत्रत्वाज्जसो लुक् वि-सन्ध्यभावौ च । सख्या सख्ये सख्युः सख्युः सख्यौ । सख्यौ इत्यत्र लाक्षणिकत्वात् न णुः । क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते इत्युक्तेः सखिना वानरेन्द्रेणेति । भाष्ये तु गौणेऽपि अतिसखा अतिसखायौ अतिसख्या इत्याद्युक्तम् । न्यासे तु सख्यर्थप्राधान्य एव, तेनातिसखिः अतिसखी अतिसखिना इत्यादौ न स्यात् इत्युक्तमिति । (१)

१३१ । पत्युः । न सः असस्तस्मिन् । पतिना नीयमानायाः पुरः शुक्रो न दुष्यति । गते मृते प्रव्रजिते क्लीवे च

विंशतयतीत्यादौ ङिभिन्नेऽपि अतिदिष्टत्वात् न तिलोपः, किन्तु सामान्यङिति टिलोप एव इति । का-सि ।

(१) "स्त्रियान्तु नित्येवन्तत्वात् सखी सख्यौ सख्य इत्यादि गौरीवत् । क्लीवेऽस्य न प्रयोगः । तथाच—सखा मित्रे सहाये ना वयस्यायां सखी मता इति मेदिनी । यत्तु अहो धिगुत्वं तव खण्डितं न स्मरस्य सख्या वयसाप्यनेन इति नैषधे वयसा इत्यस्य विशेषणं सख्या इति, तत्र सैव अजहल्लिङ्गत्वात् । अतएव हेतुस्त्वदुन्मज्ज-वर्ज्जं समिति रघु;"—इति दुर्गादासः ।

क्रमात् स्यु र्नतु से । पत्या पत्ये पत्युः पत्युः पत्यौ । असे किं-- श्रीपतिना इत्यादि । शेषं हरिवत् । कतिशब्दो व्वान्तः ।

१३२ । डतिसङ्ख्याषणो जस्शसो र्लुक् ।

(डति-संख्या-ष्-णः ५।, जस् शसोः ६॥, लुक् ।१।) ।

डत्यन्तात् षान्त-नान्त-संख्यायाश्च परयो र्जस्शसो र्लुक् स्यात् । कति कति कतिभिः कतिभ्यः कतिभ्यः कतीनां कतिषु । एवं यति तति ।

डति-व्य-ष्णान्तसंख्यास्मद्-युष्मदः सदृशास्त्रिषु ।

त्र्यादयः संख्याशब्दा व्वान्ताः ।

पतिते पतौ । पतौ जीवति या नारी उपोष्य व्रतचारिणी । आयुष्यं हरते भर्त्तुः सा नारी नरकं व्रजेत् ॥ दुहितुः पतौ । सीतायाः पतये नम इति पूर्व्ववत् (१) । छान्दसमिति परे ।

कतिशब्दो व्वान्त इति । अनिश्चितबहुत्वविशेषार्थकत्वात् इति भावः ।

१३२ । डति । ष च न च ष्णा, संख्या चासौ ष्णा चेति संख्याष्णा, डतिश्च संख्याष्णा च तत्तस्मात् । डतिर्डत्यन्तः, संख्याष्णा षान्त नान्त संख्या इत्याह डत्यन्तादित्यादि (२) ।

डतिव्य । डतिश्च व्यश्च ष्णान्तसंख्या च युष्मच्च अस्मच्च ते ।

---

(१) पूर्व्ववत् सखिना वानरेन्द्रेणेतिवत् ।

(२) एभ्यः क्लीवेऽपि कति फलानि षट् पत्राणि पञ्च मूलानि इत्यादौ जस्-शसोः शिं बाधित्वा लुगेव । अष्टौ अष्ट फलानि इत्यादौ डौ लुक् च स्यात् । न च निमित्तगतविशेषतो लिङ्गगतविशेषस्य बलवत्त्वात् सर्व्वाणि इत्यादौ यथा क्लीवसंज्ञा-विहितनिकारादेशं बाधित्वा जश्शसोरित्यनेन शिः स्यात् तथात्रापि शिरेवास्तु

१३३। त्रेरयङ् नामि।

(त्रेः ६।, अयङ् ।१।, नामि ७।)।

त्रिशब्दस्य अयङ् स्यात् नामि परे, ङित्त्वादन्त्यस्य स्थाने। त्रयाणां त्रिषु। द्विशब्दो द्वान्तः।

षान्तः पूर्व्ववत्। त्रिषु लिङ्गेषु सदृशाः समानरूपाः, एषां लिङ्गकृतप्रयोगवैलक्षण्यं नास्तीत्यर्थः(१)। इति-ष्ण षान्तसंख्यानां मुख्य एवायं नियमः, पूर्व्वसूत्रेण ष्णाल्लुक् त्रेरित्यनेन च मुख्य एव लुग्विधानात्। तेन प्रियकतीनि सुस्त्रीणि प्रियपंषि प्रियपञ्चानि कुलानीत्यादौ न स्यात्। य-से तु प्रियकति इत्यादौ स्यादेव। एषां सलिङ्गत्वात् प्रियाः पञ्च स्त्रियो यस्य प्रियपञ्चा युवा इत्यादौ पुंवद्भावः।

त्रयादय इति। त्र्यादीनामेकत्वद्वित्वाबोधकत्वात् त्वमेव। अयं नियमस्त्वष्टादशशब्दपर्य्यन्तो, विंशत्यादेः क्वविधानात्।

१३३। त्रेः। आमीत्यकरणात् क्वचिन्न स्यात्। तथाच त्रीणामपि समुद्राणां युगान्ते तु समागम इति वृद्धतिङन्तः। मुख्यस्यैवायं विधिस्तेन अतित्रीणाम्। अन्ये तु गौणेऽपि अतित्रयाणामित्याहुः।

---

(१) एषां पुंस्त्रीनपुंसकलिङ्गविहितकार्य्यं नास्तीत्यर्थः। अतएव युष्मदस्मद्भ्यां शसो नकारं विधास्यति। एवं कति स्त्रिय इत्यत्र पाच्छोणादीत्यादिना ईप् न स्यात्, पञ्च स्त्रिय इत्यत्र च नान्तत्वादीप् न स्यादिति। न च निमित्तगतविशेषतो लिङ्गगतविशेषस्य बलवत्त्वात् सर्व्वाणि इत्यादौ यथा स्त्रिसंज्ञाविहितमिकारादेशं बाधित्वा जस्शसोरित्यनेन शिः स्यात् तथात्रापि शिरेवास्तु इति वाच्यं,

१३४। त्यदां टेरः क्तौ।

(त्यदां ६॥, टेः ६।, अः १।, क्तौ ७।)।
त्यदादीनां टेरकारः स्यात् क्तौ परे।
द्वौ द्वौ, द्वाभ्यां द्वाभ्यां, द्वयोः द्वयोः।
वातप्रमीः वातप्रम्यौ वातप्रम्यः।

१३४। त्यदाम्। व्वनिर्द्देशो हि गणार्थः, स्विसंज्ञस्यैव ग्रहणात्। अतितत् विप्रः, अतितत् स्त्री, अतितदौ कुले इत्यादौ न स्यात्। सूत्रे टेरत्वाभावः सौत्रत्वात्। दभो यौ इत्यत्र भाव्यमानः(२) अक् णँ न गृह्णाति इति ज्ञापकात् अकारस्यानित्त्वेऽपि न णँग्राहकत्वम्। प्रकरणात् क्ताविति प्राप्ते क्तिग्रहणात् युष्मदस्मदोरतसि गौणेऽपि स्यात्, (३) द्विशब्दस्य तसि न स्यात्, तेन अतित्वान् अतिमान् इत्यादौ स्यात्, न तु त्वत्तः मत्तः द्वित इत्यादौ।

डतिव्यण्णान्त इत्यादिना डत्यन्तादीनां लिङ्गत्रये साम्यनियमेन लिङ्गविहितकार्य्यनिषेधादिति दुर्गादासः।

(१) भाव्यमान उत्पाद्यमान आदेशः प्रत्ययश्चेति यावत्।

(२) युष्मदस्मदोर्गौणेऽपि टेरःस्यात्, मुख्ये तु तसि प्रत्यये परे न स्यादित्यर्थः।

अत्र कार्त्तिकेयसिद्धान्तः "न च त्यद्गो डः क्ताविति वाच्यं, स इत्यादौ तद्शब्दस्य अकारव्यवधाने सत्वाभावादनिष्टापत्तेः। टेर्विहिताकारस्य प्रकृतिभक्तत्वात् सत्वं स्यादेव। ननु त्यदां डङ् क्ताविति कृते प्रकृतिभक्तत्वात् सत्वादिकार्य्यं भवितुमर्हति कथमेतद्गौरवमिति......उद्वृत्तपन्थः समधिकफलमाचष्टे इति न्यायात् त्यदादीनां मध्ये युष्मदस्मदोर्गौणे स्विसंज्ञाभावेऽप्यत्वविधानार्थमित्याह। अत्र प्रकरणादेव क्तिप्राप्तौ क्तिग्रहणं, विद्यमानविभक्तेस्तत्स्थानजातस्य च प्राप्त्यर्थम्। तेन स तौ ते यतः तत इत्यादि। अतएव द्वियुष्मदस्मदो न तसीति वक्तव्यात् निषेधः सङ्गच्छते"......इत्यप्याह। त्यदां डङ् क्तौ इति यन्न कृतं तत्प्रक्रियालाघवार्थमिति कश्चित्।

१३५। यूतोऽम्शसो म्नावदीधोः।

(यूतः ५।, अम्शसोः ६॥, म्नौ १॥, अदीधोः ५।)।

दी-धुवर्जादीदूदन्तात् परयोरम्शसोः स्थाने क्रमात् म-नौ स्तः।

वातप्रमीं वातप्रम्यौ वातप्रमीन् वातप्रम्या वातप्रमीभ्यामित्यादि। एवमतिलक्ष्म्यादयः (१)। सुधीः।

१३६। धोरियुवचि।

(धोः ६।, इय्-उव् ।१।, अचि ७।)।

धोरीदूतोः स्थाने क्रमादियुवौ स्तो ऽचि परे।

सुधियौ(२) सुधियः इत्यादि। एवं सुश्री-यवक्र्यादयः। प्रधीः।

१३५। यूतः। ईश्च ऊश्च तौ, ताभ्यां तमितं करोति, यूत् तस्मात्, अम्च शश्च तौ तयोः, मच नच तौ, दीच धुश्च तत्, न तत् अदीधु तस्मात्, पुंस्त्वं सौतत्वात्। वातप्रमीमिति वातशब्दात् प्रपूर्व्व-मा-धोः कीः। एवं कर्कन्धूं कर्कन्धून्, जरयमीणादिकः। केचित् स्त्रियामीपि दीसंज्ञत्वात् वातप्रमीं वातप्रमीः, ऊपि कर्कन्धूं कर्कन्धूः इत्याहुः।

१३६। धोः। इय च उव् च तत्। पूर्व्वतो यूत इति क्विं

---

(१) एवमतिलक्ष्म्यादय इति। यूत् स्त्र्येव दीत्यत्र एवकारेण नित्यस्त्रीलिङ्ग-शब्दस्य नदीसंज्ञा विहिता, अत्र तु पुंयोगात् प्राप्तिकत्वेन नदीसंज्ञाभावात् धातुत्वा-भावाच्च वातप्रमीशब्दवदेषां रूपमिति।........भाष्यकारक्रमदीश्वरौ तु पुंयोगे-ऽप्येषां नदीत्वमङ्गीकृत्य सर्व्वविभक्तिषु स्त्रीलिङ्गवदुदाजह्रतु रिति। का-सि।

आदिशब्दात् अतितन्त्री बहुप्रेयसीत्यादयः। ऊकारान्तेषु इह अतिचमू, अतिवधूप्रभृतयः।

(२) शोभना धीर्यस्य स सुधीः, क्विबन्तत्वादस्य धातुत्वं वर्त्तते। विच्क्विबन्तो हि धातुत्वं जहाति न जहाति वेति वचनात् इति। का-सि।

१३७। कव्याद्यनेकाचोऽस्याद्दृन्पुनर्वर्षाकाराद्यन्यभूसुधियो य्वौ।

(कव्याद्यनेकाचः ६।, अस्यात् ५।, अदृन्—सुधियोः ६॥, य्वौ १॥)।

कादेर्य्यादेरनेकाचश्च धो रीदूतोरस्यात् परयोः क्रमात् यवौ स्तः अचि परे, न तु दृन्भू-पुनर्भू-वर्षाभू-काराभूभ्योऽन्यस्य भू-शब्दस्य सुधियश्च। प्रध्यौ प्रध्यः इत्यादि। एवं दीध्यादयः।

कव्याद्यनेकाचः किं—शुद्धधियौ। अस्यात् किं—यवक्रियौ। नीः नियौ।

विपरिणम्यानुवर्त्तयन्नाह ईदूतोरिति। एवं सुश्री-यवक्र्यादयश्च इति। आदिशब्दात् इमिच्छति इति क्विप् ईः इयौ इयः, एवं उमिच्छति इति ऊः उवौ उवः इत्यादि। प्रकरणात् क्विरन्तेव, तेन सुध्यर्थं इत्यादौ न स्यात् (१)।

क्रीश्रुवोरादिङमोर्व्वा। क्रिय आदौ श्रुवोऽङमि इयुवौ वा स्तः। क्रियादिः क्रयादिः श्रुवः श्रोः। अनुकरणादित्यन्ये।

१३७। कश्च वश्च कव्यं, कव्यमादिर्यस्य सः, कव्यादिश्च अनेकाच्च तत्तस्य, न स्यः अस्यः तस्मात्, दृंश्च पुनश्च वर्षाश्च काराश्च ता आदयो यस्य सः, तस्मादन्यः दृन्पुनर्वर्षाकाराद्यन्यः, स चासौ

---

(१) सुध्यादयः पुंवदित्यादौ इयादेशाभावं दर्शितवताचार्य्येण अत्राचीति स्यादेरेवेति ज्ञापितं, सामान्यशब्दोऽपि क्वचिद्विशेषपरो भवतीति न्यायात्।......किञ्च ज्ञापकसिद्धमनित्यमिति न्यायात् क्वचिदन्यत्रापि भवति, तेन तुराषाहं पुरोधाय धाम स्वायम्भुवं ययुरिति कालिदासः। विशेषविधित्वाद्दीर्घस्यापि बाधकोऽयं, तेन ङौ सुधियि इत्येव इति दुर्गादासः।

भूश्चेति, पश्चात् स च सुधीश्च तौ, दृन्पुनर्वर्षाकाराद्यन्यभूसुधियौ, न तौ अदृन्पुनर्वर्षाकाराद्यन्यभूसुधियौ तयोः। यश्च वश्च तौ। धोरिति धोरवयवभूतयोरित्यर्थः। नलित्यादि, दृन्निति हिंसार्थव्यं तस्माद्भुधोः क्विप्, दृन्भूः स्त्री सर्पचक्रयोरिति दकारादौ मेदिनी। दृन्भूः स्त्री कुलिशे चक्रे दृन्भूः स्त्रीपुंसयोरह्नाविति दकारादौ विश्वः। दृन्भेरूप्रत्ययेन निपातितमिति भाष्यम्। कारास्थाने कारं पठित्वा कारभूः कारभ्वौ कारभ्व इत्यादि। एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति न्यायात् कारभ्वौ इति केचिदाहुः। एषामियुवोद्दूङिन्नत्वात् स्त्रियां दौसंज्ञायां दृन्भ्वै दृन्भूनां काराभ्वै काराभूणामिति।

यदा स्याद्युत्पत्तेः प्राक् सम्तत्रैवायं विधिरिति भाष्यं, तेन ईषद्भियः कुधियः अभियः धर्म्मधियः नानाधियः दातलुवा, वृश्चिकभिया पलायमानस्याशीविषमुखे निपात इत्यादौ स्याद्यन्तेन से न स्यात्। वृश्चिकभियेति सम्बन्धे षो-विवचयेति चान्द्राः। व्यानां मध्ये गैरेव विधानादीषद्भिय इत्यादौ न स्यादित्यन्ये। वस्तुतस्तु दृन्पुनर्वर्षाकाराभ्वसुधीकव्याद्यनेकाचोऽस्यादृ य्वौ इत्यकरणात्, उत्सर्गत्वाद्वा ईषद्भिय इत्यादौ न स्यात् (१)। दीध्यादय

---

(१) दृन् हिंसा तदर्थे भवतीत्यर्थः। एषां लिङ्गार्थनिर्णयस्तु, दृन्भूः स्त्री कुलिशे चक्रे दृन्भूःस्त्रीपुंसयोरह्नाविति विश्वप्रकाशात्। पुनर्भूःस्यात् द्विरूढ़ायां दृन्भूः पन्नगवज्रयोः। पुनर्नवायां वर्षाभूःस्त्रियां किञ्जुलुके प्लवे। काराभूर्निगड़स्थाने क्रियायामपि चेष्यते इति कोषाच्च। केचित्तु कारास्थाने कारं पठित्वा कारभ्वौ कारभ्व इत्युदाहरन्ति। तथाच काराच्चेष्यते इति वामनः। वर्षादृन्पुनःकारादृभुव इति चान्द्राः। कारशब्दो घञन्तो वृत्तौ भाष्ये च दृश्यते इति रचितश्च। कारस्थाने

१३९। त-तज-खादीयो ङोवोः।

(त-तज-खात् ५।, ईयः ५।, ङः १।, वा।१।, उः १।)।

तात् तस्थानजाद्वर्णात् खाच्च परादीकारजात् यकारात् परो ङसिङसो ङं उः स्याद्वा। सुत्युः सुत्यः। लून्युः लून्यः। सुख्युः सुख्यः।

शम्भु र्हरिवत् साध्यः।

शम्भुः शम्भू शम्भवः, शम्भुं शम्भू शम्भून्, शम्भुना शम्भुभ्यां शम्भुभिः, शम्भवे शम्भुभ्यां शम्भुभ्यः, शम्भोः शम्भुभ्यां शम्भुभ्यः, शम्भोः शम्भ्वोः शम्भूनां, शम्भौ शम्भ्वोः शम्भुषु। हे शम्भो।

एवं विष्णु-वायु-भान्वादयः।

न्यायादाम्। एवं ग्रामण्यामित्यादि। बहुग्रामणिनि कुले इत्यादौ परत्वान्नुण्, पुंवद्भावपक्षे तु स्यादेव (१)।

१३९। ततज। तात्जायते तजः, तश्च तजश्च खश्च तत्तस्मात्, इयो यः (२) ईयस्तस्मात्। प्रकरणात् कव्यादीत्यनेन कृतयस्यैव ग्रहणात् सख्याः इत्यादौ न स्यात्। सुत्युरिति सुतमिच्छति सुतीयतीति क्विप् य्वोर्लोपोऽहसीत्यनेन यलोपः, अनेकाच्त्वात् पूर्व्वेण यः अनेन उः। लून्युरिति लूधोःक्तस्तस्य नः, शेषं पूर्व्ववत्। एवं चाम्युः प्रस्तीम्युरित्यादि(३)। पक्षे सुत्य इत्यादि। वेति नेच्छन्ति परे।

---

(१) आमितिशेषः।

(२) धोरीकारस्थानजातो य इत्यर्थः। अत्र मण्डूकप्लुताधिकारात् धोरित्यनुवर्त्तते इति दुर्गादासः।

(३) चै-क्तस्तस्य मः चामः, प्रपूर्व्वस्त्यै-धोःक्तस्तस्य मः प्रस्तीमः, तमिच्छतीति क्विप्, पश्चात् चामी-प्रस्तीमी शब्दयो र्ङसि रूपम्।

१४० । क्रोष्टोस्तुनस्तृन्नधौ घौ स्त्रियाञ्च ।

(क्रोष्टोः ६।, तुनः ६।, तृन् ।१।, अधौ ७।, घौ ७।, स्त्रियां ७।, च।१।) ।

क्रोष्टुशब्दस्य तुनः स्थाने तृन् स्यात् अधौ घौ परे स्त्रियाञ्च, न इत् ।

(१२८) सखृदन्तामिति । क्रोष्टा, हे क्रोष्टो । (१२९) घौ त्रिरिति । क्रोष्टारौ क्रोष्टारः क्रोष्टारं क्रोष्टारौ ।

---

१४० । क्रोष्टोस्तुनः । न धिरधिस्तस्मिन् । गौणेऽपि बहुक्रोष्टूणि वनानि, अत्र हेऽपि ऋतः वा इति वोन स्यात् पूर्व्वावस्थाया-ऋदन्तत्वाभावात् । बहवः क्रोष्टारो यस्यामित्यादौ तृणि ऋदन्तात् गर्भवदीपि बहुक्रोष्ट्री पुरी इत्यादि (१) । स्त्रियामित्युक्तेः क्रोष्ट्रीः क्रोष्ट्रा क्रोष्ट्रीभ्यामित्यादि । एवं पञ्चभिः क्रोष्ट्रीभिः क्रीतमित्यत्र तार्य्ये गे स्त्रीत्वस्य लुकि पञ्चक्रोष्टृ वनं पञ्चक्रोष्ट्रा भृत्येनेत्यादि (२) । पूर्व्वस्य नित्त्वात् समुदितस्यैवादेशः (३) अन्त्यस्य नित्त्वं घावस्तस्त्र इति गुणनिषेधार्थम् ।

---

(१) गौणेऽपि बहुक्रोष्ट्री पुरित्यादौ अवयवस्य पुंस्त्वेऽपि समुदायस्य स्त्रीत्वात् तृनादेशे ईबिति"—का-वि ।

(२) "एवं पञ्चभिः क्रोष्ट्रीभिः क्रीतमिति वाक्ये तार्य्यविषये द्विगौ ष्णे वयोर्लोप इति ईपोलोपे गर्गयस्य इत्यादिना स्वविहितलग्लोपे समुदायस्य क्लीवत्वात् तृणो निवृत्तौ अवयवस्त्रीत्वात् तृणि पञ्चक्रोष्टृ इति'—का-वि ।

(३) क्रोष्टोस्तोस्तृन् इत्यनुक्त्वा तुनस्तृन् इति कथमुक्तमित्याह पूर्व्वस्येति । पूर्व्वस्य तुनः । समुदितस्यैव तत्स्थाने एव तृनादेशः, अन्यथा तृणो नित्त्वादन्ते एव स्यादिति ।

१४१। **वाच्यघौ**। (वा ।१।, अचि ७।, अघौ ७।)।

क्रोष्टोस्तुनस्तृन् वा स्यात् अघावचि परे। क्रोष्टून्(१) क्रोष्ट्रा।

१४२। **ऋतो ङो डुः**। (ऋतः ५।, ङः १।, डुः १।)।

ऋकारात् परो ङसिङसो र्ङों डुः स्यात्, ड इत्।

क्रोष्टुः क्रोष्टुः क्रोष्ट्रोः क्रोष्टृणाम्।

१४१। वाच्य। न घिरघिस्तस्मिन्। अस्योपादानं स्यमौ-जसो निषेधार्थं, न तु घिसामान्यस्य,(२) तेन बहुक्रोष्टुनी वने इत्यत्र न स्यात्। वा पाविति सूत्रिते क्रोष्टौ साधुरित्यत्र ऋट्रो ये इति क्रोष्ट्रं इत्यनिष्टं स्यात्। अत्रापि गौणे बहुक्रोष्ट्रा बहुक्रोष्ट्रा पूर्य्या इत्यादि। क्रोष्टृन् क्रोष्टृणां इति चान्द्रास्तन्मतमवलम्ब्य क्रोष्टृन् क्रोष्टृणां इति। इदं नेच्छन्ति परे। कृताकृतप्रसङ्गी यो विधिः स एव नित्य इति न्यायात् (३) आदौ नकारनुमौ, तयोर्नादेशस्तेन क्रोष्टून् क्रोष्टूनामित्यप्याहुः।

१४२। ऋत। ङ इति पौव्यत्यये प्रौ। डुरिति डित्त्वात् टिलोपः।

---

(१) साम्प्रतं प्रचरत्सु बहुषु मुद्रितेषु मुग्धबोधपुस्तकेषु शसि क्रोष्टून् आमि च क्रोष्टूनामित्येकैकमेव पदं दृश्यते। तर्कवागीशमते तु शसि क्रोष्टृन् क्रोष्टून् आमि च क्रोष्टृणाम् क्रोष्टूनामित्येवाचार्य्यसम्मतमिति प्रतीयते। तदस्माभिरपि तथैव सन्निवेशितम्। दुर्गादासोऽपि शसि क्रोष्टृन् क्रोष्टून् इति पदद्वयमाचार्य्य सम्मतमित्याह।

(२) न तु घिः क्लीबे इत्यनेन विशेषविहितस्येत्यर्थः।

(३) यस्मिन् विधौ कृते अकृतेऽपि वा, यस्माद्विधेः परं पूर्व्वञ्चेत्यर्थः, प्रसङ्गः प्रसक्तिर्विद्यते यस्य तादृक् यो विधिः स एव, नित्यः, स एव विधिः पूर्व्वोक्तविधेः

१४३। णुर्ङिध्योः। (णुः १।, ङिध्योः ७।।)।

ऋकारस्य णुः स्यात् ङौ धौ च परे। क्रोष्टरि क्रोष्टोः।

पत्ते हसे च शम्भुवत्।

हूहूः हूह्वौ हूह्वः इत्यादि, वातप्रमीवत्। एवमतिचम्वादयः। सुभूः सुभुवौ सुभुवः इत्यादि सुधीवत्। एवं कटप्रू-स्वयम्भ्वादयः। सुलूः सुल्वौ सुल्वः इत्यादि प्रधीवत्। एवं दृन्भू-खलप्वादयः। धाता, तृनन्तक्रोष्टुवत्। धौ-हे धातः। एवं नप्तृ-होतृ-पोत्रादयः। पिता, हे पितः।

पिता माता ननान्दा ना सव्येष्टृ-भ्रातृ-यातरः।
जामाता दुहिता देवा न तृनन्ता इमे दश॥

१४३। णुः। ङिश्च धिश्च तौ तयोः। व्युत्क्रमनिर्देशात् (१) ऋतः सेत्त्वेऽपि णुग्राहकत्वं, तेन हे पठितगमल् इत्यादौ धौ लृतोऽपि णुः। अनुकरणात् (२) सिद्धमित्यन्यः। एवं जसि पठितगमलः इति। पत्ते हसे च इति—स्यमौजस्भिन्नेऽचि हसे चेत्यर्थः। वातप्रमीवदिति अमि हूहूं शसि हूहून्, ङौतु वातप्रमीशब्दस्य वातप्रमी, हूहूशब्दस्य हूह्वि इति शेषः। अतिचमूशब्दस्य शसि

प्रागभवतीत्यर्थः। इति न्यायात् प्रकृते शसो नकार आमो नुम् च तृनः स्थाने तृणि कृते अकृते च भवितु मर्हति। अतस्तावेव तृणादेशात् पूर्वं स्यातामिति। एतेन शसि क्रोष्टून् आमि च क्रोष्टूनामित्येव न तु क्रोष्ट्रून् क्रोष्ट्रृणामिति केषाञ्चिन्मतम्।

(१) धिङ्योरित्यनुक्तेति शेषः।

(२) ऋकार-लृकारयोः समत्वादित्यर्थः।

१४४। घावस्वसृतृणः। (घौ ७, अ-स्वसृतृणः ६।)।

घौ परे ऋकारस्य गुः स्यात् नतु स्वसृतृणः। पितरौ पितरः, पितरं पितरौ। शेषं धातृवत्। एवं जामातृ भ्रातादयः।

१४५। नुर्वा नामि घंः।

(नुः ६।, वा ।१।, नामि ७।, घंः १।)।

नृशब्दस्य नामि परतो घंः स्यात् वा। नॄणां नृणाम्। शेषं पितृवत्।

अतिचमूरिति अवयवस्त्रीत्वादिति भाष्यम् (१)। सुभुवाविति दृन्भ्वादिभूभिन्नत्वादुव्। तृनन्त-क्रोष्टुवदिति—ये तु शसामि तृन् नेच्छन्ति तन्मते शसाम्भिन्ने इति शेषः। धौ हे भ्रातरिति गुदर्शनार्थमुक्तम्। पितेत्यादि—इमे दश तृनन्ता अपि न [illegible] इत्यर्थः। एतदन्ये अतृनन्ता अपि तृनन्ता इत्यर्थः, [illegible] रौणादिक-तृत्वे सन्, नेष्टा नेष्टारौ नेष्टारः इत्यादौ न गुः।

१४४। घाव। स्वसा च तृंच तत्, न तत्, [illegible] तस्य। स्वसृशब्दस्य तृनन्तत्वातिदेशात् गुनिषेधे सिद्धे [illegible], क्वचि-दतिदेशकार्य्यमनित्यमित्यस्य ज्ञापनार्थम्। [illegible] शास्तरौ शास्तरः इत्यादौ गुः। [illegible] इत्याह।

१४५। नुर्वा। अयं नियमो [illegible] अतिनृणामिति।

---

(१) स्मृते [illegible]

१४६। ओरौ घौ।

(ओः ६।, औ १।, घौ ७।)।

ओकारस्य औकारः स्यात् घौ परे। गौः गावौ गावः।

१४७। आम्शसोः।

(आ १।, अम्-शसोः ७।)।

ओकारस्य आकारः स्यात् अमि शसि च परे। गां गावौ गाः, गवा गोभ्यां इत्यादि। (१२५) ङसेङो लोप इति, गोः गोः।

१४६। ओरौ। ओरित्यत्र सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वात् डिडोत्यान्तस्यैव ग्रहणम्। तेन स्मृत वर्येन स्मृतोः नद्योः हे चित्रगो इत्यादौ न स्यात्। गौः द्यौ रित्यादौ स्यात्। लोपस्वरादेशयोः स्वरादेशविधिर्बलवान् इति न्यायात् हे गौः हे द्यौः इत्यादौ एङो न भिलोपः (१)।

१४७। आम्। अम् च शस् च तयोः। ओरित्यत्र सामान्यस्यैव ग्रहणात् गां द्यां, ङसा सह वर्त्तते सोः तं सां, स्मृतां नद्यानित्यादि स्यात्। क्वचित् पूर्व्वत्रापि सामान्यस्य ग्रहणात् स्मृतोः नद्योः सौरित्याह (२)।

---

(१) १४३ सूत्रस्य टीका द्रष्टव्या।

(२) सह ङसा वर्त्तते सो बहुव्रीहौ सौ इति सौरित्यादि।

१४८। रै रा स्भि। (रै ।१।, रा ।१।, स्भि ७।)।

रै शब्दो रा स्यात् से भे च परे। राः रायौ रायः, राभ्यामित्यादि।

ग्लौः ग्लावौ ग्लावः इत्यादि।

इति अजन्त-पुंलिङ्ग-पादः।

अजन्तस्त्रीलिङ्ग-शब्दः।

१४९। आबीब्हसात् से लोपः।

(आप्-ईप्-हसात् ५।, सेः ६।, लोपः १।)।

आप ईपो हसाच्च परस्य से लोपः स्यात्। उमा।

१४८। रै। स च भ च तत्तस्मिन्। गौणेऽपि सुराभ्यां कुलाभ्यामिति स्यात्। नानामोरपि (१) रादेश इत्यन्ये, तन्मते सुराणा कुलेन सुराणां कुलानामिति। अस्मन्मते तु सुरिणा सुराया सुरीणां सुरायामिति।

इत्यजन्तपुंलिङ्गपादः।

१४९। आबी। आप् च ईप् च हसश्च तत्तस्मात्। आबित्यनेन डापोर्ग्रहणं, पिद्ग्रहणात्। उमेति अव रत्वादौ मस्वः [illegible] उङा सह जट् बाहुल्यात् स्वः स्त्रियामत आप्। कश्चिदु-[illegible] ऽभिधायकत्वेनास्या अस्ति, अर्शआदित्वात् पश्चादाप्। [illegible]

---

(१) टाविभक्तौ आमि[illegible]।

१५० । यौरापः । (इ ।१।, औः १।, आपः ५।) ।

आपः पर औरी स्यात् । उमे उमाः ।

उमेति मात्रा तपसो निषिद्धा पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम इति कुमारसम्भवे इत्याह (१) । ननु स्यान्तस्याराल्लुप् फे इति सिलोपे वागित्यादि सिध्यति किमर्थं हसोर्ग्रहणं, न च गौः धूरित्यादौ न मेर्लोपः अरादिति निषेधादिति वाच्यं, तर्हि आवीत्रात् सेर्लोप इति सूत्रं क्रियतामिति चेन्न, एवं श्वेतवाः अवया इत्यादौ लुपि अयुक्त डसङ्विधेः (२) प्राप्त्यर्थं हसोर्ग्रहणं, लोपः स्वरादेशयोः स्वरादेशो विधिर्बलवान् इत्यस्य ज्ञापनार्थञ्च । एवं सति राजा वेधा इत्यादावपि घः (३) ।

१५० । यौरापः । धंकरणात् जरसी इति ।

---

(१) उमेति । संज्ञाशब्दानां यथाकथञ्चित् व्युत्पत्तिः कार्य्येति प्राञ्चः । उः शिवः तं मिमीते जपतीति माङ्लि शब्दे हनजनाद्दमादेरिति ड प्रत्यये उम इति शब्दात् स्त्रियामापि उमेति रूपम् । उमेति मात्रा तपसो निषिद्धा पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम इति कालिदासस्य कवितैवेति दुर्गादासः । (नतु उमाशब्दस्य वस्तुतो व्युत्पत्त्याधायकं तदित्येवकारार्थः) ।

(२) अयुक्त डसङ्विधेरिति—अयुक्तस्य लुपि सति लुप्तस्य आदिविधेर्निषेधाद-प्राप्तस्य डसङ्विधेरित्यर्थः । डसङ्विधेरित्यस्योपलक्षणत्वात् लिट् धुगित्यादौ ढघादीनाञ्च ग्रहणमिति ।

(३) एवं सति—स्वरादेशस्य बलवत्त्वे हसोर्ग्रहणे च सतीत्यर्थः । स्वरा-देशस्य बलवत्त्वात् राजेत्यत्र आदौ दीर्घे पश्चान्नोलुप् । हसो ग्रहणं विना वेधा इत्यत्र सकारद्वय संयोगे स्वादेः सोलोप इत्यादेर्बलवत्त्वादादौ सलोपे वेध इत्यनिष्टं स्यात् । अत्वसोधोरित्यत्र असन्तलिङ्गस्यैव दीर्घविधानात् ।

१५१। **धिटौस्येः**। (धि-टा-ओसि ७।, एः १।)।

आप एः स्यात् धौ टौसोश्च परतः। हे उमे।

उमां उमे उमाः, उमया उमाभ्यां उमाभिः।

१५२। **ङितां यम्**। (ङितां ६।।।, यम् ।१।)।

आपः परेषां ङितां यम् स्यात्, मं इत्। उमायै उमाभ्यां उमाभ्यः, उमायाः उमाभ्यां उमाभ्यः, उमायाः उमयोः उमानाम्।

(१३८) न्याप्दीभ्योङेरामिति। उमायां, उमयोः उमासु। एवं दुर्गामायाम्बिकादयः।

१५३। **स्वेः स्यम् स्वश्च**।

(स्वेः ५।, स्यम् ।१।, स्वः १।, च ।१।)।

स्वेराबन्तात् परेषां ङितां स्यम् स्यात्, पूर्व्वस्य च स्वः।

१५१। धिटौ। धिश्च टाश्च ओश्च तत्तस्मिन्। अर्थात् त्तिं विपरिणम्याह्व आप इति। सिलोपमाश्रित्य (१) एः।

१५२। ङितां। ङ इद्येषां ते तेषाम्। यमौ म इत्, अदन्त आगमः (२)। उमायामिति आप् ग्रहणात् आदौ ङेराम् पश्चाद् यम्। सर्व्वस्यामित्यत्र स्यमागमत्वान्न यम्।

१५३। स्वेः। ङितामापश्चेत्यनुवर्त्तते। स्यम्स्वावित्य-

---

(१) त्यलोपे त्यलक्षणमित्युक्तेः।

(२) ङिति य इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ ङितां यम् विधानं, यकारस्य विभक्तिभाजित्वात् टाभिस् इत्यादिना ङेप्रभृतीनामयाद्यादेशनिवृत्त्यर्थमिति दुर्गादासः।

सर्व्वस्यै सर्व्वस्याः सर्व्वस्याः सर्व्वस्याम्। आमि सर्व्वासाम्। शेषं उमावत्। एवं विश्वादय आवन्ताः।

अपुरीत्युक्तेः—अन्तरायै नगर्य्यै।

द्वितीयस्यै द्वितीयायै, द्वितीयस्याः द्वितीयायाः, द्वितीयस्यां द्वितीयायाम्। शेषमुमावत्। एवं तृतीया।

१५४। सुभ्रूदीद्व्रजम्बार्थानां धौ ह्रस्वः।

(सुभ्रूदीद्व्रजम्बार्थानां ६।।, धौ ७।, ह्रस्वः १।)।

सुभ्रुवो द्या द्व्रजम्बार्थानाञ्च ह्रस्वः स्यात् धौ परे। हे अम्ब। शेषमुमावत्। एवमक्काल्लादयः। द्व्रचः किं—हे अम्बाले, हे अम्बिके।

करणात् पूर्व्वस्यैव ह्रस्वो न तु ङिताम्। ङस्यम् इति न कृतम् अस्यै अस्या इत्यादिसिद्ध्यर्थम् (१)।

१५४। सुभ्रू। द्वावचौ येषां ते, अम्बा अर्थो येषां ते, द्व्रचश्च ते अम्बार्थाश्चेति ते, सुभ्रूश्च दीच द्व्रजम्बार्थाश्च ते तेषाम्। विमानना सुभ्रु कुतः पितुर्गृहे। हा पितः क्वासि हे सुभ्रु वह्वेवं विललाप स इत्यादि प्रयोगदर्शनात् सुभ्रूग्रहणम्, दीसंज्ञासाहचर्य्यात् स्त्रियामेव। तेन हे सुभ्रूः पुरुष इत्यत्र न स्यात्। तथाच गिरीश सुभ्रूस्तव पादपद्मं भजन्ति मुक्त्यै कवयोऽसुरारे इति। अक्काल्लादय इति, आदिना हे अत्त हे अप्प इत्यादि। पाददन्तेति। पृतनाशब्दं परे नाहुः।

---

(१) ननु ङस्यमापःष्टसिद्धौ ह्रस्वेति कथमिति चेन्न, अस्यै इत्यादिसाधने स्कारपरत्वाभावे स्य इत्यस्याप्रवृत्तेरिति दुर्गादासः।

जरा। (११६) जरस् जराचि तु। जरसौ। केचिदादावीत्व-मिच्छन्ति। जरसी जरे। जरसः जराः इत्यादि। पादन्तेति, नासिका-पृतना-निशानां नस्-पृत्-निशः। नसः नसा नोभ्या-मित्यादि। पृतः पृता पृद्भ्यामित्यादि। निशः निशा।

१५५। शछ्राज भ्राज यज व्रज सृज मृज व्रश्च भ्रस्जां षड् भौ।

(श—भ्रस्जां ६।।।, षड् ।१।, भौ ७।)।

शान्तानां छान्तानां राजादेश्च षड् स्यात् भौ परे।

१५६। षो डः फे। (षः ६।, ड़ः १।, फे ७।)।

षस्य डः स्यात् फे परे। निड्भ्यां इत्यादि। पक्षे घौ च उमावत्।

गोपा, विश्वपावत्।

मति हरिवत्, स्त्रीत्वात् न शस् न, न टा ना। मतीः मत्या।

१५५। शछ्रा। श च छ च राजश्च भ्राजश्च यजश्च व्रजश्च सृजश्च मृजश्च व्रश्चश्च भ्रस्जश्च ते तेषाम्। षडो ङित्त्वादन्त्यस्य। रक्षितस्तु राजादिसाहचर्य्यात् धात्ववयवस्यैव शस्य षड्, तेन निज्भ्याम् निच्षु निक्षु इत्याह (१)। इह सामान्य-शग्रहणात् गिरिविश्मानमाचक्षाणः गिरिविट्, एवमश्मानमाचक्षाणः अडित्यादि।

१५६। षो। इह सामान्यषग्रहणात् षट्, उष्माणमाच-क्षाण उडित्यादि।

---

(१) तन्मते निशाशब्दात् भ्यामि सुपि च रूपाणि।

१५७ । द्या ङितामम् ।

(द्या: ५।, ङितां ६॥, अम् ।१।) ।

द्या: परेषां ङितामम् स्यात्, म इत् । मत्यै मतये, मत्या: मते:, मत्यां मतौ । एवं श्रुति-स्मृति-बुद्ध्यादय: ।

१५८ । स्त्रियां त्रिचतुरो स्तिसृचतसृ ऋत्वत् क्तौ ।

(स्त्रियां ७।, त्रिचतुरो: ६॥, तिसृ-चतसृ ।१।, ऋत्वत् ।१।, क्तौ ७।) ।

त्रिचतुरो: स्त्रीलिङ्गे क्रमात् तिसृचतसृौ स्त: क्तौ परे । तौ च ऋत्वत्, तेन न णुत्रिघौ: । तिस्र: तिस्र: तिसृभि: तिसृभ्य: तिसृभ्य: तिसृणां तिसृषु ।

टेरत्वे सत्याप् । द्वे द्वे द्वाभ्यां द्वाभ्यां द्वाभ्यां द्वयो: द्वयो: ।

गौरी गौर्य्यौ गौर्य्य:, हे गौरि, गौरीं गौर्य्यौ गौरी:, गौर्य्या गौरीभ्यां गौरीभि: (१५७) द्याङितामम् । गौर्य्यै गौरीभ्यां गौरीभ्य:, गौर्य्या: गौरीभ्यां गौरीभ्य:, गौर्य्या: गौर्य्यो: गौरीणां, गौर्य्यां गौर्य्यो: गौरीषु । एवं वाणी-काली नद्यादय: ।

---

१५७ । द्या: । ङ इद्‌येषां ते तेषाम् । मत्यै इत्यादौ लाक्षणिकत्वान्न णु: । द्या ङित्य इति न कृतं, आगमो यद्गुणस्तद्‌ग्रहणेन गृह्यते इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम्, तेन षट्‌त् सन्त इत्यादौ ष्टुभिरित्यादिना न स्तो: ष्टुत्वम् ।

१५८ । स्त्रियाम् । त्रि च चतुश्च तौ तयो:, त्रिचतुरोरित्यनुकरणात् । त्रिचतुरोर्यदा स्त्रियां वृत्तिस्तदैवादेशस्तेन

लक्ष्मीः । अनीबन्तत्वात् न सिलोपः । शेषं गौरीवत् । एवम् अवी-तन्त्र्यादयः ।

स्त्री, हे स्त्रि ।

प्रियास्तिस्रो यस्य स प्रियतिसा, प्रियाश्चतस्रो यस्य स प्रियचतसा इत्यादौ स्यात् । नतु प्रिया स्त्रयो यस्याः सा प्रियत्रिः, प्रियाश्चत्वारो यस्याः सा प्रियचत्वारित्यादौ । क्ताविति प्रकरणात् प्राप्ते क्तिग्रहणात् प्रियतिस्र प्रियचतस्र कुलमित्यत्र क्तेर्लुकि स्यादेव, न तु तिस्र इच्छति त्रिकाम्यति, चतस्र इच्छति चतुर्य्यति, तिसृणां प्रियः त्रिप्रियः, चतसृणां प्रियः चतुःप्रिय इत्यादौ । केचित्तु प्रियत्रि प्रियचतुः कुलमित्याहुः । कश्चिदाह साक्षात् क्ताविव विधानार्थं क्तिग्रहणमिति । न णुत्रिर्घा इति—उक्ता णुत्रिर्घा इति न स्युः, तेन प्रियतिसृणि कुलानि प्रियचतसृणि कुलानि, परत्वात् घंः(१) । अत्रासकरणात् (२) प्रियतिस्रः आगतः प्रियतिस्रो धनमित्यादौ न डुः । अमी इति किं—प्रियतिसा प्रिय चतसा (३) । तिसृणां

---

(१) उक्ता णुत्रिर्घा इत्युक्तेः नसन्महन्न इति वक्ष्यमाणसूत्रेण दीर्घत्वं न निषिध्यते इत्यर्थः ।

(२) अत्र—नणुत्रिर्घाइत्यत्र, असकरणात्—एन अकारेण सह सः समासस्तत् करणात्, अशब्दे नात्र अकारकार्य्यं लक्ष्यते । तथाच णुश्च त्रिश्च घंश्च अश्च ते णुत्रिर्घा इत्येवं समास करणात् अकारस्थानजातकार्य्यमपि न स्यात् । तेन ङसिङसो रकारस्य न डुरिति ।

(३) अमी-णुत्रिर्घा इति । एतेषां निषेधादेतदन्यत् कार्य्यं भवतीति ज्ञापितम् । उक्तञ्च दुर्गादासेन "आतिदेशिकमनित्यमिति न्यायात् सौ न स्त्रादिति बोध्यम्, तेन सख्यृद्धरामिति से डाँ" इति ।

चतसृणामित्यत्र आगमादेशयोरागमो विधिर्बलवान् इति न्यायात् नुमि तिसृचतस्रादेशे ऋत्वत्त्वान्न र्घः (४) ।

लक्ष्मीरिति लक्षधोरीः ईकारस्य मुम् च । अवीतन्त्र्यादय इति—आदिना तरी श्री-ह्री संग्रहः । यदुक्तं—

अवी-तन्त्री-तरी-लक्ष्मी-श्री-ह्री भूणामुणादितः ।
स्त्रीलिङ्गवर्त्तिनामेषां सेर्लोपो न कदाचन ॥
(अनीवन्ततया लोपो न गौणे न च ह्रस्वता) ।

---

(४) अत्र सूत्रे कार्त्तिकेयसिद्धान्त—प्रियतिसा—अत्र कथं "संख्याया डो बहोरिति सूत्रेण डप्रत्ययो न स्यात्, तत्र सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वात् उदाहरणज्ञापकाच्च संख्याव्ययाभ्यां परात् संख्यावाचकशब्दात् परविधानात् अत्र तदभावात्प्रसङ्गः । अत्र मन्यकृता ऋवत् इत्युक्त्वा न णुश्चिर्षा इति विशेषकथनात् गुणाद्यतिरिक्तस्थले एतयोर्दीर्घऋवत्वं नास्तीति ज्ञापितम् । तेन सौ प्रियतिसा इत्यत्र सख्युङ्ङ्रासित्यनेन सेर्डा प्रियतिसृणामित्यत्र ह्रस्वान्नुम् । नन्वेवञ्चेत् शसि प्रियतिस्रः इत्यत्र गुणाद्यतिरिक्तकार्य्यस्य स्वदीभ्यामित्यनेन शसोऽकारलोपस्य सम्भवोऽस्तु चेन्न । तेन न णुश्चिर्षा इत्यत्र षस्यान्ते अकारो वर्त्तते । तेन अकारकार्य्यमपि न स्यात् । * * * * अतएव ङसिङसोः प्रियतिस्रः इत्यत्र ऋतो ङोडुरित्यनेन अकारकार्य्यं डुर्न स्यादिति साधु सङ्गच्छते । एवमत्र कालापिकास्तु 'तौ रं स्वरे" (तौ तिसृ चतसृ विभक्तिस्वरे परे रं रेफं प्राप्नुतः । कातन्त्रे चतुष्टयवृत्तौ १६८) इति सूत्रं सर्व्वापवादकं मत्वा शसो नकाराभावं चक्रुः । वयं तन्मतैकवाक्यतया अन्वयवस्त्वीत्वमङ्गीकृत्य तस्य तदभावमकार्ष्म । अत्र श्रिरच्येव निषिद्धः ; तत्र सेर्डा इति विशेषात् । तत्साहचर्य्यात् णुरिति अच्येव निषिद्धः । तेन सम्बोधने हे प्रियतिसरित्यत्र णुरेव । यद्यपि पिता मातेत्यत्र न्ट-देष्ट-ननन्दॄणामतृनन्तत्वेऽपि निषेधात् तद्भिन्न-ऋदन्तानां तृनन्तत्वातिदेशेन एतयोस्तृनन्तत्वसम्भवात् षावस्वसृतृण इत्यत्र तृनन्तवर्ज्जनात् एतयोर्गुणसम्भावना नास्ति, तथापि न णुश्चिर्षा इत्यनेन गुणनिषेधकरणं णुङिध्योरित्यनेन गुणनिषेधार्थम् । तेन ङौ प्रियतिस्रि न तु प्रियतिसरीति । अथैवं प्रियास्तिस्रो यत्र कुले इति वाक्ये प्रत्ययसामुदायिककार्य्यात् प्रकृतिसामुदायिककार्य्यस्य बलवत्त्वात् आदौ सर्व्वावयवादेशः ततो

१५९। **स्त्री भ्रूर्धुः।** (स्त्री ।१।, भ्रूः १।, धुः १।)।

स्त्रीशब्दो भ्रूशब्दश्च धुसंज्ञः स्यात्।

(१३६) धोरियुवचि। स्त्रियौ स्त्रियः।

१६०। **स्त्री वाम्शसोः।**

(स्त्री ।१।, वा ।१।, अम्-शसोः ७॥)।

स्त्री-शब्दो धुसंज्ञो वा स्यात् अमि शसि च परे।

स्त्रियं स्त्रीं स्त्रियौ स्त्रियः स्त्रीः, स्त्रिया स्त्रीभ्यां स्त्रीभिः, स्त्रियै स्त्रीभ्यां स्त्रीभ्यः, स्त्रियाः स्त्रीभ्यां स्त्रीभ्यः, स्त्रियाः स्त्रियोः स्त्रीणां, स्त्रियां स्त्रियोः स्त्रीषु।

१५९। स्त्रीभ्रूः। स्त्री च भ्रूश्च तत्, पुंस्त्वं सौत्रत्वात्, भिन्नं वा। इयुवविधानार्थमिदम्।

१६०। स्त्री वा। अम् च शस् च तौ तयोः। पुनस्त्रीग्रहणं भ्रूनिवृत्त्यर्थम्। स्त्रियं स्त्रियः इत्यत्र आदावियादेशः नत्वम्शसादेर्लोपः, धुत्वातिदेशविधानात्। स्त्रियै इत्यादि— नास्त्रीयुव इत्यत्र स्त्रीवर्ज्जनादादौ टीकार्य्यं पश्चादियादेशः। एवं स्त्रीणामित्यादौ नुमि अजभावान्नेयादेशः। गौणे तु अति-विभक्तिकार्य्यं लुगादि। तेन प्रियतिसृ प्रियतिसृणी प्रियतिसृणि इत्यादि। * * * * कातन्त्रे तु स्यमोर्लुकि तिसृचतस्त्रोर्विकल्पमुक्त्वा प्रियतिसृ प्रियत्रि प्रियचतसृ पियचतुरित्युदाहृतम्। * * * * एवञ्चेत् प्रियतिसा प्रियचतसा इत्यादौ ऋदन्तत्वात् कथमीप् न स्यात् इति चेत् सत्यम्। पूर्व्वावस्थायां ऋदन्तत्वाभावात् इति केचिदाहुः। तन्नयुक्तम्। यतः क्रोष्टुशब्दस्य पूर्व्वावस्थायाम् ऋदन्तत्वाभावात् स्वयमपि क्रोष्ट्रीत्युदाहृतमेव। वस्तुतस्तु न मनसंख्येत्यनेन संख्यावाचकादीप्निषेधादित्यवधेयम्।

स्त्रीः स्त्रियौ स्त्रियः, हे स्त्रीः, ङित्यामि च भेदः—स्त्रियै स्त्रिये, स्त्रियाः स्त्रियः, स्त्रियाः स्त्रियः, स्त्रीणां स्त्रियां, स्त्रियां स्त्रियि, स्त्रीषु ।

सुध्यादयः पुंवत् । सुष्ठु धीः, प्रकृष्टा धीरिति नित्यस्त्रीत्वे सुधीप्रध्यौ श्रीलक्ष्मीवत् ।

धेनु र्मतिवत् साध्यः । धेनुः धेनू धेनवः इत्यादि ।

वधू र्गौरीवत् । वधूः वध्वौ वध्वः इत्यादि । एवं चमू-तन्वादयः ।

भ्रूः श्रीवत् । भ्रूः भ्रुवौ भ्रुव इत्यादि । सुभ्रूः हे सुभ्रु ।

पुनर्भूः सुलूवत् । सुभूः पुंवत् ।

स्वसा धातृवत् । माता पितृवत् ।

द्यौ र्गौवत् । सुराः पुंवत् । नौः ग्लौवत् ।

इति अजन्त स्त्रीलिङ्गपादः ।

स्त्रियां बहुस्त्रियामित्यत्र न नुम् दीसंज्ञाभावात् । स्त्रीशब्दस्य ङिति आमि च पाक्षिकदीसंज्ञाफलमाह—ङित्यामि च भेद इति । सुध्यादयः पुंवदिति-शोभना धीर्यस्याः सा सुधीरित्यस्या-नित्यस्त्रीत्वान्न दीसंज्ञा, एवं प्रकृष्टा धीर्यस्याः सा प्रधीरिति । शोभना चासौ धीश्चेति सुधीः, प्रकृष्टा चासौ धीश्चेति प्रधीरित्यत्र ये से नित्यस्त्रीत्वात् दीसंज्ञा स्यादेव । एवं स्याद्युत्पत्तेः प्राक् सेऽपि दीसंज्ञेति विशेषः । शोभनं दधाति, क्विप्, सुधीः । चमू-तन्वादय इति—ऊवन्तपक्षे तनूशब्दस्य ग्रहणं, अनूवन्तस्तु धेनुशब्द-वत् । सुलूवदिति—कव्यादीत्यनेन यथा सुलूकारस्य वादेश-

१६१। क्लीवात् स्यमो ऽधेर्मोऽतः।

(क्लीवात् ५।, सि अमः ६।, अधेः ६।, मः १।, अतः ५।)।

अकारान्तात् नपुंसकात् परस्याधेः सेरमश्च मः स्यात्। ज्ञानं हे ज्ञान।

स्तथास्यापि। किन्त्वस्य नित्यस्त्रीत्वात् दीसंज्ञायां पुनर्भूः पुनर्भ्वौ पुनर्भ्वः पुनर्भ्वाः पुनर्भ्वाः पुनर्भूणां पुनर्भ्वामिति विशेषः। एवं वर्षाभू-काराभू-दृन्भूनामपि। एषां नित्यस्त्रीत्वन्तु—

पुनर्नवायां वर्षाभूः स्त्रियां किञ्चुलुके प्लवे।

पुनर्भूः स्याद्द्विरूढ़ायां दृन्भूः पन्नगवज्रयोः।

काराभूर्निगड़स्थाने क्रियायामपि चेष्यते॥ इति कोषात्।

वर्षाभूशब्दस्य शोणादिपाठादीपि वर्षाभ्वीत्यपि परे। तथाच भागुरिः—भार्य्या भेकस्य वर्षाभ्वी शृङ्गी तु मद्गुरस्य चेति। वर्षाभ्वी कमठी दुलीत्यमरः। सुभ्रूः पुंवदिति—उवः स्थानिवत्त्वेन दीसंज्ञाभावात्। धातृवदिति—अस्य स्त्रीत्वात् शसि स्वसॄरिति विशेषः। सुराः पुंवदिति—शोभनो रा यस्याः सा इति वाक्यम्।

इत्यजन्त-स्त्रीलिङ्गपादः।

१६१। क्लीवात्। सिश्च अम् च तत्तस्य, न धिरधि स्तस्य। ज्ञानमिति मविधानसामर्थ्यात् अतः स्यमोर्न लुक्। न च स्यमोरमि कृते जरातोऽम्वेति विनैवाजरसमिति सिध्यतीति वाच्यं, जरसादेशे अनदन्तत्वात् स्यमोर्लुक्प्राप्तेः।

१६२। क्लीवाद् यौः।

(क्लीवात् ५।, ई।१।, औः १।)।

क्लीवात् पर औरी स्यात्। ज्ञाने।

१६३। जस्शसोः शिः।

(जस्शसोः ६॥, शिः १।)।

क्लीवात् परस्य जसः शसश्च शिः स्यात्, श इत्।

१६४। नुणयमादौ झसन्तरलादौ तु वा।

(नुण्।१।, अयमादौ ७।, झसन्तरलादौ ७।, तु।१।, वा।१।)।

क्लीवस्य शौ परे नुण् स्यात्, न तु यमादौ, झसन्तरलयोरादौ तु वा स्यात्।

१६२। क्लीवाद्यौः। ई इति लुप्तप्रोक्तं दम्। पुनः क्लीवग्रहणात् अनतोऽपि औरीस्तेन वारिणी पयसी इत्यादि।

१६३। जस्। शित् करणं शिः क्लीवे इति विशेषणार्थम्।

१६४। नुण्। यमस्यादिः यमादिर्न यमादिरयमादिस्तस्मिन्। झस् अन्ते ययोस्तौ, रश्च लश्च तौ, झसन्तौ च तौ रलौ चेति तौ, तयोरादिः झसन्तरलादिस्तस्मिन्। त्तिं विपरिणम्य क्लीव शौ इत्यनुवर्त्तयन्नाह क्लीवस्य शौ परे इति। अयमादौ किं--बहवो यो येषु तानि बहुयि पद्यानि बहुप्रशामि इत्यादि। झसन्तरलादौ तु ऊन्र्ज्जि ऊर्ज्जि सुवन्लि सुवल्गि इत्यग्रे वक्ष्यति।

१६५ । नसब्महन्नोऽधो घँऽधौ घौ ।

(नस् अप्-महत्-नः ६।, अधोः ६।, घँः १।, अधौ ७।, घौ ७।)।

नसन्तस्यापो महतो नान्तस्य च धुवर्जस्य घँः स्यात् अधौ घौ परे। ज्ञानानि। द्वौ प्रौवत्। शेषं रामवत्। एवं वन-धन-फलादयः।

१६६ । तोऽन्यादेर्मोऽनेकतरात् ।

(तः १।, अन्यादेः ५।, मः ६।, अनेकतरात् ५।)।

अन्यादेः परस्य स्यमो मस्य तः स्यात्, न त्वेकतरात् परस्य। अन्यत् अन्ये अन्यानि। हे अन्य। पुनस्तद्वत्। शेषं पुंवत्। एवमन्यतरादयः। अनेकतरात् किम्—एकतरम्।

१६५। नस। नस् च आपश्च महांश्च न च तत् तस्य, न धुरधुस्तस्य, न धिरधिस्तस्मिन्। धिवर्ज्जनादक्लीवेऽपि राजा सीमा इत्यादौ घँः। गौणेऽपि अयं विधिस्तेन सुविद्वांसि सुराजानि कुलानि इत्यादि।

१६६। तो। अन्य आदिर्यस्य स तस्मात्, न एकतरम् अनेकतरं तस्मात्। मण्डूकगत्या स्यमोरित्यनुवर्त्तयन्नाह स्यमोरिति। अन्यादेः किं—अन्यतमम्। अन्यतमदिति भाष्यम्(१)। हे अन्यदिति कश्चित्।

---

(१) सिद्धान्तकौमुद्यान्तु टेः। ६। ४। १४३। इति सूत्रे अन्यतम शब्दस्य त्वन्यतमदित्येवेति वृत्तिः।

१६७। जरातोऽम् वा।

(जरातः ५।, अम् ।१।, वा ।१।)।

जरा शब्दात् परस्य स्यमोर्मस्य अम् स्यात् वा। अजरसम् अजरम् अजरसी अजरे, अजरांसि अजराणि। पुनस्तद्वत्। शेषं पुंवत्।

(११७) पाददन्तेति शीर्षहृदयोदकासनानां शीर्षन् हृदुदनासनः। शीर्षाणि शीर्ष्णा शीर्षभ्यामित्यादि। हृन्दि हृदा हृद्भ्यामित्यादि। उदानि उद्ना उदभ्यामित्यादि। आसानि आस्ना आसभ्यामित्यादि। पक्षे शेषे च ज्ञानवत्।

१६८। क्लीबे ह्रस्वः। (क्लीबे ७।, ह्रस्वः १।)।

क्लीबे घंस्य ह्रस्वः स्यात्। श्रीपं, ज्ञानवत्।

१६७। जरा। म इत् अकारागमः। जरसादेशनिमित्तकाऽमो नित्यत्वाज्जरसादेशस्य नित्यत्वसन्देहनिरासार्थं वाग्रहणमिति कश्चित्। (१)

१६८। क्लीबे। ह्रस्वशब्दस्य सापेक्षत्वात् घंस्येति लभ्यते इत्याह क्लीबे घंस्येति। क्लीबे इति निर्देशात् येन विधिस्तदन्तस्येति न्यायात् अन्त्यस्यैव घंस्य ह्रस्वः, तेन श्रीपमित्यत्र श्रीकारस्य न ह्रस्वः, एवं सह एन वर्त्तमानं सं इत्यादि। प्रकरणात्क्लेरेव, तेन ग्लाने त्वपु-

---

(१) वाग्रहणं मुख्यलाक्षणिकयोर्मुख्यस्य ग्रहणमित्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थं, तेन सर्व्वेषामित्यादौ ब्वेस्भ्येरित्यन्यः। अतएव जरसादेशाभावपक्षे अजरमित्यत्र अमादिलोप इत्यधिकः पाठः।

१६९। **स्यमो र्लुक्।** (सि-अमोः ६॥, लुक् ।१।)।

क्लीवात् परयोः स्यमोर्लुक् स्यात्। वारि।

१७०। **नुणिको ऽच्यनामि।**

(नुण् ।१।, इकः ६।, अचि ७।, अनामि ७।)।

इगन्तस्य क्लीवस्य नुण् स्यात् अचि परे, नत्वामि। वारिणी वारीणि।

णी इत्यादौ न ह्रस्वः। वनाभ्यां वनेभ्यः इत्यादौ असिद्धं वहिरङ्ग-मन्तरङ्गे इति न्यायात् असिद्धः ह्रस्वो न स्यात् (१)।

१६९। स्यमोर्लुक्। सिश्च अम् च तौ तयोः। क्लिं विपरिण-म्याह क्लीवादिति।

१७०। नुणिकः। इक् प्रत्याहारः, न आम् अनाम् तस्मिन्। नञ् युक्तवन्न्यायात्, स्याद्यचीव (२) तेन वारीदम् इत्यादौ न स्यात्। वारिणी इति णित्त्वादन्ते, आदौ नुण् पश्चात् ई। वारीणीति जसः शिस्तस्मिन् नुस्त्रयमादाविति नुण् नसव्महन्न इति दीर्घः (३)।

---

(१) अन्तरङ्गे प्रकृतिघटितकार्य्यस्थले वहिरङ्गं प्रत्ययघटितकार्य्यम् असिद्धम् अग्राह्यं भवतीत्यर्थः। अत्र क्लीवलिङ्गशब्दस्य योऽन्त्यदीर्घस्तस्य ह्रस्वविधानात् प्रत्ययघटितदीर्घस्य ह्रस्वत्वं न स्यात् तेन वनाभ्याम् इत्यादौ न ह्रस्वः। अतएव संक्षिप्तसारे सुबन्तपादे "नाप्रकृते"रिति ९८ सूत्रस्य टीकायां प्रकृतेरन्त्योऽप्रतिः प्रत्ययादिः। प्रत्ययादेः सम्बन्धे सति क्लीवे प्राप्तो ह्रस्वो न भवतीति गोयीचन्द्रः।

(२) यादृग् जातीयस्य प्रतिषेधो विधिरपि तादृग्जातीयस्येति न्यायादित्यर्थः।

(३) अनामीति किं वारीणामित्यादौ अन्तरङ्गत्वादादौ नुणि कृते ह्रस्वपरत्वा-भावान्नुमागमाभावे दण्डिनामित्यादिवद्दीर्घो न स्यादिति दुर्गादासः।

१७१ । गुर्धौ वा । (गुः १।, धौ ७।, वा ।१।) ।

इगन्तस्य क्लीवस्य गुर्व्वा स्यात् धौ परे । हे वारे हे वारि । वारिणी वारीणि वारिणा वारिणे वारिणः वारिणः वारिणोः वारीणां वारिणि वारिणोः । हसे हरिवत् ।

१७२ । पुंवद्वार्थोक्तपुंस्कं टाद्यचि ।

(पुंवत् ।१।, वा ।१।, अर्थोक्तपुंस्कं १।, टाद्यचि ७।) ।

इगन्तं क्लीवम् अर्थेन प्रोक्तपुंस्कं पुंवत् वा स्यात् टाद्यचि । अनादये अनादिने इत्यादि । शेषं वारिवत् । अर्थेन किं पीलुने फलाय ।

---

१७१ । गुर्धौ । विधानसामर्थ्यात् लुकि वा गुः । हे सुधे हे सुधि, हे सुनो हे सुनु, हे सुधातः हे सुधातृ, हे लिखितगमल् हे लिखितगमॢ इत्यादि ।

१७२ । पुंवत् । पुमानिव पुंवत् । अर्थेन तुल्यप्रवृत्तिनिमित्तेन उक्तः पुमान् येन तदर्थोक्तपुंस्कम् । टा आदिर्यस्य स टादिः टादिरच् टाद्यच् तस्मिन् । तथाच येनार्थेन क्लीवे वर्त्तते तेनैवार्थेन यदि पुंसि वर्त्तते तदा टाद्यचि पुंवदित्यर्थः । टाऽद्यविशेषात् ङेऽचि उदाहरति अनादय इत्यादि । अनादिशब्दः प्रवृत्तिनिमित्तेन (१) पुंक्लीवयोर्वर्त्तते । अनादये अनादिने, एवं पटवे पटुने इत्यादि । टाऽचितु कर्त्रा कर्तृणा इत्यादि । पीलुने इति पीलुर्वृक्षभेदः, पीलोर्विकारः फलमित्यर्थे विहितणस्य "फले लुबि"ति

---

(१) आदिरहिततरूपेणार्थेनेत्यर्थः ।

१७३। दध्यस्थिसक्थ्यक्ष्णो ऽनङ्।

(दधि-अस्थि-सक्थि-अक्ष्णः ६।, अनङ् ।१।)।

एषामनङ् स्यात् टाद्यचि, अङावितौ। (११८) अनो ऽल्लोपः। दध्ना दध्ने दध्नः दध्नः दध्नोः दध्नां दध्नि दधनि दध्नोः। शेषं वारिवत्। एवम् अस्थि सक्थि अक्षि।

सुधि सुधिनी सुधीनि। हे सुधे हे सुधि। टा प्रोवत्। सुधिया सुधिना इत्यादि। एवं प्रध्यादयः।

मधु मधुनी मधूनि। हे मधो हे मधु। टा प्रोवत्। मधुना मधुभ्यामित्यादि। एवमम्बु-सान्वादयः। (११७) पाददन्तेति स्नु वा। स्नूनि सानूनि इत्यादि भेदः।

धातृ धातृणी धातॄणि। धा हे धातः हे धातृ। टा प्रोवत्। धात्रा धातृणा इत्यादि। एवं ज्ञातृ-कर्त्रादयः।

लुप्, अतएव वृक्षत्वप्रवृत्तिनिमित्तेन पुंसि वर्त्तते, क्लीबे तु फलत्वप्रवृत्तिनिमित्तेन इति न उक्तपुंस्कम्।

१७३। दध्यस्थि। दधि च अस्थि च सक्थि च अक्षि च तत् तस्य। एषां गौणेऽपि अनङ्, तेन अतिदध्ने सुसक्थ्ने विप्राय इत्यादि। क्लीबानुवृत्तेः दधिर्नाम कश्चित् तेन, दधिना इत्यादौ न स्यात्। स्नूनीति—इदं नेच्छन्ति परे (१)।

---

(१) सानुशब्दस्य स्नुर्वा इति सिद्धान्तकौमुद्यां ७।१।७४। सूत्रस्य वृत्तिः। तद्व्याख्यानं तत्त्वबोधिन्यां यथा—मास-पृतना-सानूनामिति वार्त्तिककारोक्त्येतिभावः। स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियामित्युभयलिङ्गः सानुशब्दस्तस्य नपुंसकत्वे रूपमाह स्नूनि सानूनीति। पुंसि तु स्नून् सानून् इत्यादि।

१७४ । एचो युत् स्वं ।

(एचः ६।, युत् ।१।, स्वं २।) ।

प्रद्यु (१) प्रद्युनी प्रद्यूनि । हे प्रद्यो हे प्रद्यु । द्वौ प्रौवत् । प्रद्यवा प्रद्युना इत्यादि ।

सुरि (२) सुरिणी सुरीणि । हे सुरे हे सुरि । सुराया सुरिणा सुराभ्यामित्यादि ।

सुनु (३) सुनुनी सुनूनि । हे सुनो हे सुनु । सुनावा सुनुना इत्यादि ।

इति अजन्त क्लीवलिङ्गपादः ।

इति अजन्ताध्यायः ।

---

१७४ । एचो युत् । इश्च उश्च तत्, तस्मात् त युत् । एचः स्वं प्राप्नुवतो युत् स्यादित्यर्थः । एचः कण्ठ्यत्वात् एषां यो येन इति नियमात् अकारे प्राप्ते नियमोऽयम् । प्रद्यु इत्यादि—प्रकृष्टा द्यौर्यस्य कुलस्य इत्यादिक्रमेण वाक्यम् ।

इत्यजन्तनपुंसकपादः ।

इत्यजन्ताध्यायः ।

---

(१) प्रकृष्टा द्यौः स्वर्गो यस्मात् तत् प्रद्यु पुण्यं, प्रद्यौर्यागश्च ।

(२) शोभनो रा धनं यस्य तत् सुरि कुलं, सुराः पुमांश्च ।

(३) शोभना नौर्यत्र तत् सुनु जलं, सुनौर्देशश्च ।

हसन्त-पुंलिङ्गशब्दः ।

१७५ । द्विरुक्त-जक्षादौ द्विः ।

(द्विरुक्त-जक्षादौ १॥, द्विः १।) ।

कृतद्वित्वशब्दो जक्षादिश्च द्विसंज्ञः स्यात् ।

अमरगुरु-सम-श्रीवोपदेव-प्रणीते
प्रकरण-परिपाटी-जन्य-शोभा-विभाते ।
सुमति-जन-विनोदिन्यद्भुते मुग्धबोधे
प्रविलसतु कृताध्यायेऽत्र टीका द्वितीये ॥

---

१७५ । द्विरुक्त । द्विरुक्तं यस्य सः (१) । जक्ष आदिर्यस्य सः द्विरुक्तश्च जक्षादिश्च तौ । जक्षादिर्यथा—सप्त जक्षादयः प्रोक्ता जक्षि-जागर्त्ति-शास्तयः । दरिद्राति-चकास्तौ च दीधीवेव्यौ च वैदिकौ । पूर्वत्र प्रयोजनाभावादत्र संज्ञा क्रियते । संज्ञापादं परित्यज्य द्विसंज्ञाकरणात् क्वचिन्न स्यात्, तेन जक्षिवान् पेचिवान् ददृशिवान् इत्यादौ नुण् स्यादिति कश्चित् ।

---

(१) द्वौ वारौ उक्तं कथनं यस्य सः । अत्र दुर्गादासः—अत्र द्वेरुक्तेऽपि द्विरुक्तजक्षादौ इति द्विवचनं, प्रकृतिविकृतिभेदान्न विरुद्धम् । अतएव द्वौ द्वौ माघादिमासौ स्यादृतुरित्यमरः । एवं युग्मलौ कर्नृत्यत्रापि बोध्यम् ।..........दीधीवेवी इति द्वौ वैदिकावात्मनेपदिनौ विभक्तिव्यत्ययात् परस्मैपदे अनुशासेदिति अनडुहि गुरुस्तथामिति गुरुवे अदीधयुः अवेवयुरिति कामधेनौ बोपदेव इत्याह ।

१७९। मुहां घङ् वा भौ।

(मुहां ६।।।, घङ् ।१।, वा ।१।, भौ ७। ।)

मुहादीनां घङ् वा स्यात् भौ परे।

मुक् मुग् मुट् मुड् मुहौ मुहः, मुहं मुहौ मुहः, मुहा मुग्भ्यां मुड्भ्यामित्यादि। एवं द्रुह स्नुह नश स्निहः।

भत्वम्। केचित् बिभ्यत्सति इत्याहुः। एके तु पूर्व्ववदित्याहुः (१)। अत्र जबां झभा इति लिपिकरप्रमादः। एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोरिति (८।२।३७) पाणिनिसूत्रात्। अतएव द्विजिह्वमाचचाणो द्विजिट् इत्यादौ न स्यात्। (२)

१७९। मुहाम्। बहुनिर्देशो गणार्थः। दादेर्घ इत्यनेनास्य योगविभागो नक्-सिद्ध्यर्थः, तत्र हानुवृत्तेः।

---

(१) विभ्यत्सतीत्याहुरित्यर्थः।

(२) अत्र जबां झभा इति लिपिकर-प्रमाद इत्युक्तवता तर्कवागीशेन स्वटीकाकरणात् प्रागपि तादृक्पाठस्यास्तित्वमरुचिकरमपि स्वीकृतम्। तेनैवास्माभिरादौ संज्ञाप्रकरणे अ इ उ ऋ ऌ केति सूत्रे प्रत्याहारोपदेशे तर्कवागीशष्टता डचिति संज्ञा न दर्शिता। तदत्र जबां झभा इति पूर्व्वतन एव पाठो निवेशितः। जकारस्य बमत्वानुचितत्वेऽपि संक्षेपकथनाय यथाचार्य्येण जबित्युक्तं तथा कातन्त्रेऽपि चतुर्थवृत्तौ "हचतुर्थान्तस्य धातोस्तृतीयादेरादिचतुर्थत्वमकृतवत्" (१६२) इति सूत्रे तृतीयादेरिति शर्व्ववर्म्मणापि। संक्षिप्तसारे तु "तुर्य्यान्तस्तृतीयोऽजस्तुर्य्यो भादौ" इति सुबन्तपादस्य १५९ सूत्रे अज इत्युक्त्वा तत्रैव १६० सूत्रे अज इति किं जभ्-जम्यते इत्युदाहृतम्। अतः पाणिनिक्रमदीश्वरयोरैकमत्यं दृश्यते। तन्मतैकवाक्यत्वे एकस्मिन् सूत्रे एकमात्र-कार्य्यार्थमेकसंज्ञास्वीकरणापेक्षया अत्र सूत्रे जकारस्य झकारो नेति वक्तव्यमस्तु। द्विजिह्वमाचचाणो द्विजिट् इत्युदाहरणं लुपि न सम्ध्याद्यविधौ इत्यत्र नञा निर्दिष्टमनित्यमिति

१८०। वाहो वौ पौ श्वेतात्तु वा।

(वाहः ६।, वा ।१।, औ ।१।, पौ ७।, श्वेतात् ५।, तु ।१।, वा ।१।)।

वाहो वा शब्दस्य औः स्यात् पौ परे, श्वेतवाहस्तु वा।

विश्वौहः विश्वौहा इत्यादि। शेषं लिड्वत्।

१८१। अनादूः। (अनात् ५।, ऊः १।)।

अनवर्णात् परो वाहो वा ऊः स्यात् पौ परे। भूहः भूहा इत्यादि।

१८०। वाहो। परसूत्रे अनादित्युक्तेः अवर्णादस्य विषयः।

१८१। अना। न अः अनस्तस्मात् अवर्णभिन्नादित्यर्थः, तेन शाल्यूहः, मरुदूहः इत्यादि (१)। ननु पूर्व्वसूत्रे औकारं विनापि जटि आदूटो त्रिरिति त्रौ विश्वौहः विश्वौहा इति चेत् सत्यं, वैचित्र्यार्थमिदमिति। यद्वा पूर्व्वसूत्रे पौ विधानात् दा ल लूनौ क्ति दातिस्तां वहति दातिवाट्, तस्यापत्यं दात्यौहः इत्यनवर्णादपि औरिति स्वामी। दात्यूह इति रायः। इदं छान्दसमिति परे।

न्यायानङ्गीकारे कथं सङ्गच्छते तत् सुधीभिश्चिन्त्यमिति। प्रयोगरत्नमालायां तृतीयविन्यासे "तृतीयाद्यास्तुर्य्यहान्ता गणोक्ता धातवो यदी"ति २४४ सूत्रेण जकारस्य झकारो विहितः। तुर्य्याद्याः स्युरिति वृत्तिः। संजभते संझन् संझप् इत्युदाहरणम्।

(१) "यादृग्जातीयस्य विप्रतिषेधो विधिरपि तादृग्जातीयस्येति न्यायादनवर्णपदेन अवर्णसजातीयोऽजेव ग्राह्यो न तु हसः। ततश्च पूर्व्वसूत्रमवर्णविषयं हसविषयञ्च, एतत् सूत्रमिवर्णाद्यज्विषयमिति बोध्य"मिति दुर्गादासः।

१८२। अनडुच्चतुरोऽणाणौ धिघ्योः।

(अनडुह्-चतुरः ६।, अण्-आणौ १॥, धिघ्योः ७॥)।

अनडुहश्चतुरश्च धौ परे अण् घौ परे आण् स्यात्, ण इत्।

१८३। हो नः सौ। (हः ६।, नः १।, सौ ७।)।

अनडुहो हस्य नः स्यात् सौ परे। अनड्वान्। हे अनड्वन्। अनड्वाहौ अनड्वाहः। अनडुहः अनडुहा।

१८४। स्रस्-ध्वस्-वस्वनडुहां दङ् फे।

(स्रस्-ध्वस्-वसु-अनडुहां ६॥, दङ् ।१।, फे ७।)।

एषां दङ् स्यात् फे परे, अङावितौ। अनडुद्भ्यामित्यादि।

१८२। अन। अनडुच्च चतुश्च तत् तस्य, अण् च आण् च तौ, धिश्च घिश्च तौ तयोः, अनडुच्चतुर इति द्वयोरनुकरणात् क्लम्। समाहारात् न यथासंख्यं, निमित्तविधेययोस्तु समसंख्यत्वात् स्यादेव।

१८३। हो नः। चतुरो हकाराभावादाह अनडुह इति। नकारेऽकार उच्चारणार्थः। अनड्वानिति। सूत्रद्वयं गौणेऽपि, तेन अत्यनड्वान्, प्रियानड्वान् इत्यादौ स्यात्। प्रियानड्वाहौ इति तु पद्मतीत्यादिना वा निपातनात्।

१८४। स्रस्। स्रश्च ध्वश्च वसुश्च अनड्वांश्च ते तेषाम्।

कार्त्तिकेयस्तु "अवर्णनिषेधात् अवर्णजातीयोऽजेव ग्राह्यो न तु हसः।**केचित्तु अनवर्णाद्भसादपि, तेन मरुद्रूह इत्याद्य"रित्याह। प्रयोगरत्नमालायां तृतीयविन्यासे च "अनवर्णाच्च जः" (३८२) इति सूत्रप्रत्युदाहरणे अचः किम् उर-

१८५। श्वेतवाहऽवयाजुक्थशास्पुरोडाशां डस्ङ्।

(श्वेतवाह—पुरोडाशां ६।।।, डस्ङ् ।१।)।

एषामन्तस्य डस्ङ् स्यात् फे परे, ङ्कावितौ।

१८६। अत्वसोऽधोः सौ घँोऽधौ।

(अतु-असः ६।, अधोः ६।, सौ ७।, घँः १।, अधौ ७।)

अत्वन्तस्यासन्तस्य च घँः स्यात् अधौ सौ परे, न तु धोः। श्वेतवाः।

वस्वित्युदिन्निर्देशात् चर्म्म वस्ते (१) क्विपि चर्म्मवः, सुवः, इत्यादौ न स्यात्। विढोरपवादोऽयम् (२)।

१८५। श्वेतवा। श्वेतवाश्च अवयाश्च उक्थशाश्च पुरोडाश्च ते तेषाम्। अत्वसोऽधोरित्यत्राधिकारात्तेरेवात्वन्तस्याऽसन्तस्य च घँविधानादेभ्यो डसिति न कृतम्। इदं छान्दसमिति परे।

१८६। अत्व। अतुश्च अस् च तत् तस्य, न धुरधुस्तस्य, न धिरधिस्तस्मिन्। अत्वित्युदिन्निर्देशात् गच्छन्नित्यादौ न स्यात्। गोमन्तमिच्छन् गोमान् (३) इत्यादौ तु अग्रादित्वात् धुत्वेऽपि अधुपूर्व्वस्य धुत्वाङ्गीकारात् घँः।

सौहः औत्वमेव। सुरसरिदौहो महेशस्य विद्युतौह इत्युदाहृतं पुरुषोत्तमेन। उरसौह इत्यत्र संज्ञापूर्व्वकत्वान्न विसर्ग इति तट्टीका।

(१) परिदधातीत्यर्थः।

(२) यथासम्भवविसर्गढकारापेक्षया विशेषविधिरयमित्यर्थः।

(३) अत्र क्योऽक्व्यादिति क्ये पश्चात् क्विपि हसाल्लोप इति क्यप्रत्ययस्य अकारयकारयोर्लोपे गोमत् इति स्थिते सौ रूपम्।

१८७। डसड्डो धौ वा।

(डसड: ६।, धौ ७।, वा ।१।)।

ङसड्डो धौ परे घों वा स्यात्। हे श्वेतवाः हे श्वेतवः। श्वेतवाहौ श्वेतवाहः, श्वेतवाहं श्वेतवाहौ श्वेतौहः श्वेतवाहः, श्वेतौहा श्वेतवाहा श्वेतवोभ्यामित्यादि।

(११२) क्विलादिति षः। तुराषाट् तुराषाड् तुरासाहौ तुरासाहः, तुरासाहं तुरासाहौ तुरासाहः, तुरासाहा तुराषाड्भ्यामित्यादि।

चत्वारः चतुरः, चतुर्भिः चतुर्भ्यः। (१११) नुमाम इति चतुर्णाम्।

१८८। रडो विः सुपि।

(रड: ६।, विः १।, सुपि ७।)।

रडो विः स्यात् सुपि परे, न त्वन्य-रेफस्य। चतुर्षु।

प्रियचत्वाः, हे प्रियचत्वः, प्रियचत्वारौ प्रियचत्वारः प्रियचत्वारं प्रियचत्वारौ प्रियचतुरः, प्रियचतुरा प्रियचतुर्भ्यामित्यादि।

१८७। डसड:। इदं नित्यमिति परे।

१८८। रड:। अनियमे प्राप्ते (१) नियमोऽयम्। चिकीर्षु इत्यत्र तु अरादिति विधानात् न विः (२)। कश्चिदरादिति नाह

---

(१) फे परे रेफमात्रस्य विसर्गे प्राप्ते इत्यर्थः। अतएवोक्तं सिद्धे सत्यारम्भो नियमायेति।

(२) स्यान्तस्यारादित्यत्र अरादिति भिन्नपदकरणात्। अतएवोक्तं दुर्गादासेन "स्यान्तस्यारादित्यत्र स्यान्तस्येति भिन्नपदज्ञापकात् रात् रडो लोप" इति।

(१६५) नसब्महन्न इति घंत्वे, (११९) नो लुप् । राजा, हे राजन्, राजानौ राजानः, राजानं राजानौ । (११८) अनोऽल्लोपः । राज्ञः, राज्ञा राजभ्यामित्यादि । ङौ—राज्ञि राजनि ।

(११८) अम्वस्यादित्युक्तेः ब्रह्मणः यज्वनः इत्यादि । शेषं राजवत् ।

१८९ । हन्पूषार्य्यमेनोऽधौ सौ शौ घंः ।

(हन्—इनः ६।, अधौ ७।, सौ ७।, शौ ७।, घंः १।) ।

एषां घंः स्यात् अधौ सौ परे, शौ च ।

वृत्रहा हे वृत्रहन् वृत्रहणौ वृत्रहणः, वृत्रहणं वृत्रहणौ ।

१९० । हनो क्नो घ्नो न णः ।

(हनः ६।, क्नः ६।, घ्नः १।, न ।१।, णः १।) ।

हनस्थाने जातस्य क्नस्य घ्नः स्यात्, तस्य च नस्य णो न स्यात् ।

तन्मते स्यान्तस्यारादिति नञा निर्दिष्टस्यानित्यत्वात् षलोपे रङ्-भिन्नरेफस्य न विः ।

१८९ । हन् । हञ्च पूषा च अर्य्यमा च इञ्च तत् तस्य, न धिरधिस्तस्मिन् । सिश्योरेव नियमात् वृत्रहणौ इत्यादौ नसब्-महन्न इति न घंः । हन इति क्विबन्तस्य ग्रहणं, तेन मघुहा इत्यादि । वृत्रहणाविति एकाचकोरिति नस्य णो नित्यम् । इनो ग्रहणं अतु-मन् अन्-इन्-नस्ग्रहणं अर्थवद्ग्रहणाभाव इति ज्ञापनार्थं (१) तेन यशस्वी इत्यादावपि स्यात् ।

(१ येन केनचित् प्रकारेण अतुमानान्तादीनां ग्रहणमिति ज्ञापनार्थमित्यर्थः

वृत्रघ्नः वृत्रघ्ना वृत्रहभ्यामित्यादि ।

एवं पूषन् अर्य्यमन् शार्ङ्गिन् यशस्विन् प्रभृतयः ।

१९१ । पूष्णो ङि ङिर्व्वा ।

(पूष्णः ५।, ङिः १।, ङिः १।, वा ।१।) ।

पूषि पूष्णि पूषणि ।

१९२ । मघोनस्तुङ् वा क्विप्योः ।

(मघोनः ६।, तुङ् ।१।, वा ।१।, क्विप्योः ७।।) ।

मघवन् शब्दस्य तुङ् वा स्यात् क्वौ पौ च परे, उङावितौ ।

१९३ । व्रिदचोऽह्वे नुण् घौ ।

(व्रिदचः ६।, अह्वेः ६।, नुण् ।१।, घौ ७। ।)

उकारेत ऋकारेतोऽचश्च नुण् स्यात् घौ परे, न तु ह्वेः ।

---

१९० । हनो । हन्निति क्विबन्तस्य ग्रहणात् अघ्नीत्यादौ न स्यात् । वृत्रघ्न इति एकाच्-कृत्वात् नित्यं णत्वनिषेधः ।

१९१ । पूष्णः । इदं नेच्छन्ति परे ।

१९२ । मघोनः । क्विश्च पिश्च तौ तयोः । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् मघवद्वज्जलज्जानिदानमित्यत्र से क्वेर्लुक्यपि स्यात् (१) ।

१९३ । व्रिद । उश्च ऋश्च वृ, स इत् यस्य स व्रित्, व्रिच्च

---

(१) अत्र दुर्गादासोऽपि क्वौ परे विहितत्वात् समासे क्वेर्लुकि त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायेन प्राप्तव्यकार्य्यस्य लुकि न तन्नेति निषेधेऽपि नञा निर्द्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् मघवतो भक्तिः मघवद्भक्तिरित्यादि स्यादिति केचित् । अतएव मघवद्वज्जलज्जानिदानमिति दुर्गसिंहधृतमित्याह ।

१९४। स्यान्तस्यारात्लुप् फे।

(स्यान्तस्य ६।, अरात्, ५।, लुप् ।१।, फे ७।)

स्यस्यान्तस्य लुप् स्यात् फे परे, न तु रात् परस्य।

मघवान् मघवा, हे मघवन्, मघवन्तौ मघवानौ मघवन्तः मघवानः, मघवन्तं मघवानं मघवन्तौ मघवानौ।

अच्च तत् तस्य। अजिति क्विबन्ताच्ग्रहणात् तिर्य्यङ् उदङ् इत्यादि (१)। त् चासौ द्विश्चेति द्विः, न द्विरद्विस्तस्य; तथाच तान्तद्वेर्नुण् न स्यात् इत्यर्थः, (२) तेन ददत् जागरिष्यत् इत्यादौ न स्यात्, जगन्वान् जजागृवान् इत्यादौ तु स्यादेव। गोमन्तमिच्छन् गोमान् इत्यादौ पूर्व्वोदित्त्वमाश्रित्य स्यात्॥

१९४। स्यान्त। स्यस्यान्तः स्यान्तस्तस्य, न रः अरस्तस्मात्। कथं चिकीर्षुं इति? षस्य रङि ढ्रोढ्रि इति रे रलोपे

---

(१) "अच् इति अञ्चुगतिपूजनयोरित्यस्य गतावर्थे क्विपि लुप्तनकारस्य ग्रहणं, तेन प्राङ् प्राञ्चौ इत्यादि, अन्यत्र वह्वच् इत्यादि। * * * नञ् इह वस्तार्थ एव। तेनायमर्थः—द्वेः परस्य शत्रन्तस्यैव नुण् न स्यात्, अन्यस्य तु स्यादेवेति। यथा ददत् दधत् पापचत् बोभुवत् जक्षत् जाग्रदित्यादि। बुभूषन् चिकीर्षन्नित्यादौ तु लोपोऽतोऽद्वेचोरित्यनेन कृतस्य शपो लोपस्य स्थानिवत्त्वात् द्वेः परत्वाभावे नुण् स्यादेव। न च ददद्दित्यादावपि लुगह्व्रोऽप इत्यनेन कृतस्याकारलोपस्य स्थानिवत्त्वात् नुणापत्तिरिति वाच्यम्। लोपोऽस्योमाङोरिति [illegible] इत्य- [illegible] लोपोऽधितोत्येतेभ्योऽन्यस्तेन कृतस्य अकारलोपस्य स्थानिवत्त्वा[illegible] अस्य वीजं सकोऽल्लोपोऽप्यव्व इत्यत्र द्रष्टव्यम्। द्वेः [illegible] जजागृवान् जग्मिवान् जगन्वान् वावदिष्यन् [illegible]

(२) येन विधिस्तदन्तस्येति न्यायात् [illegible]

१८५ । श्व-युव-मघोनामुर्व्वोऽते पौ ।

(श्व-युव-मघोनां ६।।।, उः १।, वः ६।, अते ७।, पौ ७।) ।

एषां वशब्दस्य उः स्यात् पौ परे, न तु ते ।

मघवतः मघोनः, मघवता मघोना, मघवद्भ्यां मघवभ्यामित्यादि ।

शुनः शुना । यूनः यूना इत्यादि ।

अरादिति न विः । चतुरित्यत्र फे रेफसकारयोर्विसर्गः (१) । नञा निर्द्दिष्टस्यानित्यत्वात् रेफात् शसो लोप इति कश्चित् ।

मघवानिति(२)—नस्य त्रादेशे मघवानिति परे । छान्दसमिति चान्द्राः । यदुक्तं भाष्ये—"अर्व्वणस्तृ मघोनश्च न शिष्यं छान्दसं हि त"दिति (३) भाषायां प्रयोगदर्शनादेवानेन तुङिति कृतम् । तथाच—हविर्जक्षिति निःशङ्को मखेषु मघवानसौ इति भट्टिः । पौ मघवतीत्यादि वक्ष्यति ।

१८५ । श्वयुव । श्वा च युवा च मघवा च ते तेषाम् । मघोनामिति नान्तनिर्द्देशात् नान्तानामेव, तेन मघवत इत्यादौ तुङि माभूत् । न तः अतस्तस्मिन् । गौणेऽप्ययं विधिः, तेन प्राप्तशुनः वृद्धयूनः अतिमघोनः बहुयून इत्यादौ स्यात् । ते तु यौवनम् इत्यादि वक्ष्यति ।

---

(१) १०२ सूत्रस्य टीका द्रष्टव्या ।

(२) मह्यते पूज्यते इत्यवनन्तो निपातः । धातुपारायणे तु मघो यागस्तद्योगान्मतुबित्यमरटीकायां रघुनाथः ।

(३) एवं चार्व्वन् मघवन् शब्दस्य भाषायां नास्ति प्रयोग इत्युक्तं भवति"—इति भाष्यटीकायां कैयटः ।

१९६। अर्व्वणोऽनञस्तुङ् त्येऽसौ तु।

(अर्व्वणः ६।, अनञः ६।, तुङ् ।१।, त्ये ७।, असौ ७।, तु ।१।)।

नञ् वर्जस्यार्व्वणो नस्य तुङ् स्यात् असौ त्ये परे।

अर्व्वन्तौ अर्व्वन्तः, अर्व्वन्तम् अर्व्वन्तौ अर्व्वतः, अर्व्वता अर्व्वद्भ्याम् इत्यादि। अनञः किम्—अनर्व्वा हे अनर्व्वन्, अनर्व्वाणौ अनर्व्वाणः, इत्यादि। शेषं यज्ववत्।

१९७। पथिमथ्यृभुक्षां थितोर्नसौ घौ।

(पथि-मथि-ऋभुक्षां ६।।।, थ-इतोः ६।।, नसौ १।।, घौ ७।)।

पथिन् मथिन् ऋभुक्षिन् एषां थस्य नम् स्यात्, इकारस्य चाकारः, घौ परे।

१९६। अर्व्व। न विद्यते नञ् यस्य स तस्य, न सिरसिस्तस्मिन्। त्यसामान्यग्रहणात् अर्व्वतौ, अर्व्वत इदम् आर्व्वतम्, अर्व्वन्तमिच्छति अर्व्वत्यति इत्यादौ स्यात्। सहस्रदृगर्व्वगर्व्व (१) इति तु से तोर्लुकि लुकि न तत्रेति निषेधः। केचित्तु अर्व्वन्तं गतः अर्व्वद्गत इत्यादौ से तोर्लुक्यपि स्यादित्याहुः (२)।

१९७। पथि। पन्थाश्च मन्थाश्च ऋभुक्षाश्च ते तेषाम्। थश्च इश्च तौ तयोः, नम् च अश्च तौ। गौणेऽपि अयं विधिः, तेन अपन्थाः अतिपन्थाः इत्यादौ स्यात्।

---

(१) सहस्रदृक् इन्द्रस्तस्य अर्व्वा घोटकस्तस्य गर्व्व इत्यर्थः।

(२) स्वमते तु तोर्लुकि लुकि न तत्रेति निषेधेऽपि नञा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् समाधानीयमिति दुर्गादासः।

१९८। **टेरासौ।** (टेः ६।, आ ।१।, सौ ७।)।

पथ्यादीनां टेरा स्यात् सौ परे। पन्थाः पन्थानौ पन्थानः, पन्थानं पन्थानौ।

१९९। **लोपोऽच्यघौ।**

(लोपः १।, अचि ७।, अघौ ७। ।)

पथ्यादीनां टे र्लोपः स्यात् अघावचि परे।

पथः पथा पथिभ्यामित्यादि। एवं मन्थाः, ऋभुक्षाः।

(१३२) डतिसङ्ख्याष्ण इति। पञ्च पञ्च पञ्चभिः पञ्चभ्यः पञ्चभ्यः।

१९८। टेः। नान्तत्वात् घें सिद्धे टेराविधानात् (१) पन्थाः इत्यादौ न सेर्लोपः। ङः साविति कृते सिद्धे (२) टिग्रहणं परसूत्रार्थम्।

१९९। लोपः। न घिरघिस्तस्मिन्। अचिग्रहणेन नञ्-युक्तवन्न्यायेन स्याद्यचेव, तेन पथ्यश्वौ ऋभुक्षिणौ स्त्रीत्यादौ न स्यादिति कश्चित्। उत्सर्गापवादयोः क्वचित् उत्सर्गोऽपि निविशते इति न्यायात् क्वचित् घावचि प्राप्तटिलोपनिवारणार्थमित्यन्यः। पूर्व्ववत् गौणेऽपि, तेन सुपथी कूले इत्यादौ स्यात्।

---

(१) लोपस्वरादेशयोः स्वरादेशो विधिर्बलवानिति न्यायादिति शेषः।

(२) सौ परे पथ्यादीनां ङे इकारस्य चाकारे यद्यपि पन्थाः इत्यादयः सिध्यन्ति तथापीत्यर्थः।

२००। नो नामि घं:।

(नः ६।, नामि ७।, घं: १।)।

नान्तस्य नामि परे घं: स्यात्। पञ्चानां, पञ्चसु।

२०१। वाष्टनो जस्शसो डौं:।

(वा।१।, अष्टनः ५।, जस्शसोः ६॥, डौः १।)।

अष्टनः परयो र्जस्शसो र्डौं: स्यात् वा, ड इत्।

अष्टौ अष्ट, अष्टौ अष्ट।

२०२। ङा त्तौ वा। (ङा।१।, त्तौ ७।, वा।१।)।

अष्टनो ङा स्यात् वा त्तौ परे, ङ इत्। अष्टाभिः अष्टभिः, अष्टाभ्यः अष्टभ्यः, अष्टाभ्यः अष्टभ्यः, अष्टानाम्, अष्टासु अष्टसु।

२००। नोना। लुपि नाद्यविधिरिति निषेधे प्राप्ते विधिरयम्। गौणे नुमभावात् घंाभावस्तेन प्रियपञ्चामित्येव स्यात्।

२०१। वाष्टनः। जश्च शश्च तौ तयोः। विधानसामर्थ्यात् लुक् वाध्यते, डावभावपक्षे जस्शसोर्लुक्। एवं परमाष्टौ परमाष्ट। मुख्य एवायं विधिस्तेन प्रियाष्टानो विप्रा इत्यादौ न स्यात्।

२०२। ङा। स्मि इति कृते सिद्धे त्तिग्रहणात् गौणेऽपि ङा वा, तेन सौ प्रियाष्टाः पक्षे प्रियाष्टा, औकारे प्रियाष्टौ प्रियाष्टानौ, जसि प्रियाष्टाः प्रियाष्टानः, अमि प्रियाष्टां प्रियाष्टानं, शसि प्रियाष्टाः प्रियाष्ट्नः, टादित्तौ प्रियाष्टा प्रियाष्ट्ना, प्रियाष्टाभ्यां प्रियाष्टभ्याम् इत्यादि। ङौ प्रियाष्टे प्रियाष्ट्नि, प्रियाष्टनि। तत्राष्टापदं शातकुम्भं… साष्टे शते सुवर्णानामित्यमरः।

२०३। धोर्मो नः फम्वि।

(धोः ६।, मः ६।, नः, १।, फम्वि ७।)।

धो र्मस्य नः स्यात् फे मे वे च परे। प्रशान् प्रशामौ प्रशामः, प्रशामं प्रशामौ, प्रशान्भ्यामित्यादि।

२०४। इदमोऽयमियं पुंस्त्रियोः सौ।

(इदमः ६।, अयम्-इयम् ।१।, पुंस्त्रियोः ७।।, सौ ७।)।

इदमः पुंलिङ्गस्त्रीलिङ्गयोः क्रमेणायमियमौ स्तः सौ परे। अयम्।

२०५। दोमोऽदसश्च क्तौ।

(दः ६।, मः १।, अदसः ६।, च ।१।, क्तौ ७।)।

इदमोऽदसश्च दस्य मः स्यात् क्तौ परे।

इमौ इमे, इमम् इमौ इमान्।

२०३। धोः। फश्च, म च, व च, तत् तस्मिन्। मवयोर्यथा- जंगन्मि, जंगन्वः जंगन्मः जगन्वान् इत्यादि।

२०४। इदमः। अयञ्च इयञ्च तौ। लुप्तमौदम् (१)। मान्त-निर्द्देशात् न टेरः। पुमांश्च स्त्री च ते तयोः। परसूत्रेऽनकग्रहणात् अनेन साकोऽप्यादेशौ। इदंविप्रः इदंस्त्रीति से तोर्लुकि लुकि न तत्रेति निषेधः। स्त्रिसंज्ञस्यैव विधानात् अतीदम् इत्यादौ न स्यात्। एवं परत्रापि।

२०५। दो। असावित्यत्र परत्वात् सः (२)।

---

(१) पुंस्त्रियोरित्यनेन यथासंख्यार्थम्।

(२) विप्रतिषेधे परं कार्य्यमिति न्यायादित्यर्थः। दुर्गादासस्तु अत्र सर्व्व-विभक्तिविषयकस्य दोमोऽदसश्चेत्यस्य बाधकेन त्यदां तदोरित्यनेन दस्य स एवेत्याह।

२०६। टौसीदमोऽनकोऽनः।

(टा ओसि ७।, इदमः ६।, अनकः ६।, अनः १।)।

अनक इदमः टौसोः परयोरनः स्यात्। अनेन।

२०७। स्भ्यः। (स्भि ७।, अः १।)।

अनक इदमः अः स्यात् से भे च परे।

(१०९) आत्मिभम्वि। आभ्यां।

२०८। भिस् भिसोऽदसश्च।

(भिस् ।१।, भिसः ६।, अदसः ५।, च ।१।)।

अनक इदमोऽदसश्च परस्य भिसो भिसेव स्यात्, नत्वैस्।

(११०) व्वे स्भ्येः। एभिः। (१३४) टेरत्वे, (२०५) दस्य मत्वे, (११३) ङे स्मै, पश्चात् (२०७) अः। अस्मै आभ्याम् एभ्यः, अस्मात् आभ्याम् एभ्यः, अस्य अनयोः एषाम्, अस्मिन् अनयोः एषु।

अनकः किम्—

२०६। टौसी। टाश्च ओश्च तत् तस्मिन्, नास्ति अक् यस्य सः तस्य। इदमो ग्रहणम् अदसो निवृत्त्यर्थम्।

२०७। स्भ्यः। स च भच तत् तस्मिन्। व्युत्क्रमनिर्देशात् लाक्षणिकस्यापि, तेन अस्मै एषामित्यादौ स्यात् (१)।

२०८। भिस्। अनक इत्यस्यादस इत्यत्रान्वयः, तेन अमुकै-

---

(१) "अत्र अनक इति नञोऽल्पार्थत्वात् अनक्कौ सभयोः परयोरिमकस्यापि च आदेशः। यथा—इमकस्मै धनं देहि अथ अस्मै भूमिं देहि, इमकाभ्यां वेदो-

[illegible]

[illegible]

[illegible]

त्वकतोरित्याह (१)। त्यादिव्ययोस्तावत् भवतकि पचतकि उच्चकैः धकित्, हिरकुत्, अतकि, वकि, इवक इत्यादि। अभिधानात् अल्पादौ ज्ञेयम्।

यथा—अल्पाज्ञात-दया-ह्रस्व-कुत्साखक् स्यात् प्रयोगतः।
अनुकम्पायुतान्नीतौ बहूणां जातिप्रश्नके॥

अल्पमुच्चैः उच्चकैः, अज्ञातोऽसौ कस्य कीदृशो वा असकौ, दयायां--पचति पचतकि, ह्रस्वः असौ असकौ, कुत्सिताः सर्व्वे सर्व्वके, नीतौ—(२) हन्त ते सर्व्वके, हन्तशब्दोऽनुकम्पार्थः, भोः शोकार्त्ताः सर्व्वे तद्दत्यर्थः। भवतां कतमः कठः कतमक इत्यादि। मगित्यकरणात्(३) किं-सामिशब्दयोष्टेः प्रागक् न स्यात्। तेन कः, सामि (४) इत्यादौ न स्यात्। युष्मकभ्यं अस्मकभ्यं इत्यत्र स्वेष्टेः प्रागक्। ङभ्यम् इति कृतेपि भकारस्थानजत्वात् भोपलक्षितत्वात् वा (५)।

तूष्णीमः काण् शीले तु कङ्। तूष्णीम्शब्दस्य काण् स्यात्, शीले तु कङ्, णङावितौ। तूष्णीकामासते विप्राः, तूष्णीकः तूष्णींशीलः। अग्बाधनार्थमिदमिति।

---

(१) सर्व्वविश्वेति सूत्रे "परे त्वच्छब्दं नाङ"रित्युक्तमत आह कश्चिदिति।

(२) नीतिः सदाचारव्यवस्थितार्थेन प्रवृत्तिनिवृत्ती इति संक्षिप्तसारे सुबन्तपादे २८६ सूत्रस्य टीकायां गोयीचन्द्रः।

(३) टेर्मक् इत्युक्ते मित्त्वात् पूर्व्वमकि सिद्धेऽपि तदकरणादित्यर्थः।

(४) सामि इत्यव्ययम्।

(५) विभक्त्यन्तस्वेष्टेः पूर्व्वोऽक् माभूदिति शेषः।

२८०. द्वितौ । टौस टाप्‌ योग मत्‌ नस्मिन्‌ । इदम एतद गो नवो: । अन्वादेशाद एनत्‌ । यत्‌ पयात्‌ उक्तिरनूक्ति-रन्वादेश । किंचित्‌ मे ऊनेऽपि एनं श्रित: एनच्छ्रित:, एनेन कृतं एनत्कृत, एनयो: पुत्र: एनत्पुत्र इत्यादि । त्विमंप्रत्ययार्थं विधिः, तेन यत्वादिं परस्मिन्नादेशादौ न स्यात्‌ । अविदत्वेनदित्वाद । इदं विनेशादि—इमं इमौ इमानित्यत्र कथिन एनं एनौ एनान्‌ इति । एवं आदेशयो: एनां एनया, एनत्‌ एनेन इत्यादि । त्वमेव नादिसं वाच्य हृदं प्राप्य इति तु इसप्रत्ययान्तरस्येत्यन्ये (१) ।

(१) अत एवै दुर्गादासेन एन इति प्रत्ययान्तरमभ्युपगम्य विद्यामथैनं विनया नयाच्च इत्याद्युदाहृतम्‌ ।

२११। युजिरोऽसे नुण् घौ।

(युजिरः ६।, असे ७।, नुण् ।१।, घौ ७।)।

युजिरो युज्शब्दस्य नुण् स्यात् घौ परे, न तु से।

२१२। चुङ् क्रुङ् युङ् स्रग् दिगस्तृग्ऋत्विक् दधृक् दृक् स्पृक् सृगुष्णिहां कङ् भौ।

(चुङ्—उष्णिहां ६।।।, कङ् ।१।, भौ ७।)।

चवर्गान्तानामञ्चादीनाञ्च कङ् स्यात् भौ परे।

(५१) ञ्णोर्नुर्भस्यदान्ते। (५२) ञपि ञम् नोः। (१९४) स्यान्तस्याराल्लुप् फे। युङ् युञ्जौ युञ्जः, युञ्जं युञ्जौ युजः, युजा युग्भ्यामित्यादि।

असे किं—सुयुक् सुयुजौ सुयुजः इत्यादि। युजिरः किं—युक् समाधिमान्। अन्च-क्रुन्च-युजामेव प्राक् कङ् पृथग्ग्रहणात्, तेन—खन् खञ्जौ खञ्जः इत्यादि।

(१५५) भ्रच्छ्राजेति षङ्। (१५६) षोड़ः फे। राट् राड् राजौ राजः। एवं विभ्राट् देवेट् परिव्राट् विश्वसृट् परिमृट्।

२११। युजिरः। न सः असस्तस्मिन्। इरिनिर्देशात् युजिर्ँ ञ युताविव्यस्य ग्रहणं, न तु युज्यौञ समाधाविव्यस्येति वक्ष्यति युक् समाधिमान्।

२१२। चुङ्। अङित्यनेन पूजार्थस्याञ्चतेः, नुणि गत्यर्थस्यापि ग्रहणं। पृथग्ग्रहणादिति—चवर्गान्तत्वेन सिद्धे अञ्चादीनां पृथग्ग्रहणं नियमार्थं, तेन खन् इत्यादौ आदौ स्यान्तलुप्, न

२१२। विश्वराजोऽदा।

(विश्वराजः ६।, अत्।१।, आ।१।)।

विश्वराजोऽकारस्य आ स्यात् भौ परे।

विश्वाराट् विश्वाराड् विश्वराजौ विश्वराजः।

काङ् (१)। स्रगिति सृजधोः क्विपि निपातितस्यैव ग्रहणात् स्रष्टेत्यादौ न स्यात्। एवं दिशधोरपि, तेन दिष्टमित्यादि। असृगिति नञ्-पूर्व्व-सृजधोः क्विबन्तस्य ग्रहणात् रज्जुसृडिति स्यात्। विश्वसृग्विधिरिति तु उत्सर्गत्वात् अपवादविषयेऽपि काङ्। ऋतौ यजति ऋत्विग्, अन्यत्र देवेट्। दधृगिति धृषधोः क्विपि निपातितस्य ग्रहणात् ग्रकधृट् धृष्टमित्यादौ न स्यात्। दृगिति दृशधोः क्विबन्तस्य ग्रहणात् दृक् सदृक् कीदृक् इत्यादौ स्यात्, न तु दृष्टमित्यादौ। एवं स्पृशधोः क्विपि स्पृक् घृतस्पृक्। अन्यत्र स्पृष्टमित्यादि। एवं मृशधोः क्विपि मृक्, अन्यत्र मृष्टमित्यादि। देवान् यजतीति क्विप्, ग्रहस्वपाद्योरिति जिः। परिव्रजतीति क्विपि निपातनात् घँः।

२१३। विश्व। भावित्यनुवर्त्तते।

---

(१) कङ् इत्यत्र दुर्गादासेन कुङ् इत्युक्ता "रामानन्दकाशीश्वरौ तु कङित्युकारशून्यं मत्वा रुग्णभुग्नादिसाधनाय "क्तक्तवत्वोस्तस्य नत्वे जस्य ग" इति सूत्रं कल्पयतः। वस्तुतस्तु रुग्णःभुग्न इत्यादौ निरवकाशत्वादन्तरङ्गत्वाच्च आदौ चुङ् इत्यादिना जकारस्य गकारे पश्चात्तकारस्य नकार" इत्युक्तम्। तर्कवागीशेन तु रुग्णःभुग्न इत्यादौ न्यङ्क्वादित्वात् जस्य ग इति चजोः कगाविति सूत्रे वक्ष्यते इति।

२१४। स्यादेः सो लोपः कोऽषढ़न्यरचः।

(स्यादेः ६।, सः ६।, लोपः १।, कः ६।, अषढ़न्यरचः ६।)।

स्यादौ स्थितस्य सस्य लोपः स्यात् भौ परे, कस्य च—न तु षढ़ाभ्यामन्यस्य स्थाने जातस्य रचश्च।

भृट् भृड्। (६५) झपझसोरिति सस्य दः, (४७) सुश्रुभिश्वशादिति—भृज्जौ भृज्जः इत्यादि। ऊर्क् ऊर्ग् ऊर्ज्जौ ऊर्ज्जः इत्यादि, ऋत्विक् ऋत्विग् ऋत्विजौ ऋत्विजः इत्यादि। अवयाः, हे अवयाः हे अवयः, अवयाजौ अवयाजः, अवयोभ्यामित्यादि।

२१५। त्यदां तदोः सः सौ।

(त्यदां ६।॥, तदोः ६।।, सः १।, सौ ७।)।

२१४। स्यादेः। भाविल्यनुवर्त्तते। स्यस्यादिः स्यादिस्तस्य। षश्च ढ़श्च तौ षढ़ौ, ताभ्यामन्यः षढ़न्यः, षढ़न्यश्च रचश्च तत्, न तत् अषढ़न्यरच तस्य। तथाच षढ़स्थानजातस्य रचभिन्नाजातस्य च कस्य लोप इत्यर्थः, तेन विविट् लिलिट्, अचधोः माचीत् इत्यादौ स्यात्। न तु पिपक् गोरक इत्यादौ। अन्ये तु गोरट् इत्याहुः। अमाङ्चीत् इत्यादौ तु सर्व्वविधिभ्यो लोपविधिर्बलवान् इति न्यायात् आदौ स्यादिलुपि नुणि जम्। कस्वाता शक्स्याता इत्यादौ तु सकयोर्दान्तत्वान्न लुप् स्यात् (१)। ऊर्क् इति रेफान्न स्यान्तलुप्। एवं झर्भ्झ माचचाक्षः भर्क् इत्यादि।

---

(१) एतद्बीजं च [illegible] टीकायां द्रष्टव्यम्।

त्यदादीनां तदयोः सः स्यात् सौ परे। स्यः त्यौ त्ये इत्यादि सर्व्ववत्। एवं तद्। एषः एतौ एते इत्यादि।

(२१०) ह्वौटौसौदैतयोरेनोऽनूक्ताविति प्रयोगस्तु इदंवत्।

२१६। युष्मदस्मदो स्त्वाहौ युवावौ यूयवयौ त्वन्मदौ तुभ्यमह्यौ तवममौ सि-द्व-जस्-क्वा-ङे-ङस्सु।

(युष्मद्-अस्मदोः ६॥, त्व-अहौ १॥, युव-आवौ १॥, यूय-वयौ १॥, त्वद्-मदौ १॥, तुभ्य मह्यौ १॥, तव ममौ १॥, सि द्व-जस्-क्व-ङे-ङस्सु ७॥)।

अनयोः क्रमादेते आदेशाः एषु परेषु क्रमात् स्युः।

२१५। त्यदां। ब्वनिर्द्देशो गणार्थः। स्निसंज्ञस्यैव विधानात् अतितदित्यादौ न स्यात्। मण्डूकगत्या वा अनुवर्त्त्य तस्य व्यवस्थावाचित्वात् सेरौत्वाभावे साकोऽदसः सो वा, तेन असुकः अमुक इति। इदंवदिति—इमं विद्धीत्यादिक्रमेण ज्ञेयमित्यर्थः।

२१६। युष्मद। क्वद्वयोरर्थस्यापि ग्रहणात् इति वक्ष्यति। तत्र त्वन्मदौ युवावौ च क्वावेव, क्वौर्लुक्यपि त्वन्मदादेशः त्वन्मदामिति निर्द्देशज्ञापकात् (१)। तेन तव-समीपं उपत्वत् त्वय्यधि अधित्वत्, अत्वं त्वं भवति त्वद्भवति त्वत्काम्यति त्वयति त्वद्यते त्वदतीत्यादि स्यात्। न तु युवाभ्यां क्वतं युष्मत्क्वतं युवयोरधि अधियुष्मत्,

---

(१) तद्धितप्रकरणे युष्मदस्मद्त्वन्मदामिति सूत्रे युवावेत्यनुक्त्वा त्वन्मादिति निर्द्देशेन विभक्तौर्लुकि युष्मदस्मदोर्द्वित्वे-युवावादेशौ न स्त इति ज्ञापकादित्यर्थः।

२१७। ङेघ्योर्मः। (ङेघ्योः ६॥, मः १।)।

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङे इत्यस्य घेश्च मः स्यात्। त्वम् अहम्।

२१८। सभमौष्वाङ्।

(स-भ-अम्-औषु ७॥, आङ् ।१।)।

युष्मदस्मदोराङ् स्यात् से भे अमि औकारे च परे।

युवाम् आवाम् यूयं वयं, त्वां मां युवाम् आवाम्।

२१९। शस्-भ्यस्-ङसि-भ्यस्-ङस्-सामां न-डभ्यम्-त-त-डाकमः।

(शस्—सामां ६॥, न—आकमः १॥)।

युष्मदस्मद्भ्यां परेषामेषां स्थाने न डभ्यम् त त ड आकम् एते क्रमात् स्युः, ड इत्। युष्मान् अस्मान्।

युष्मत्काम्यतीत्यादौ। एवं अस्मदोऽपि। द्वार्थत्वार्थयोरप्युदाहराणि ज्ञेयाणि।

२१७। ङे। मेऽकार उच्चारणार्थः।

२१८। सभ। सश्च भच अम्च औश्च ते तेषु। व्युत्क्रमनिर्द्देशात् त्वं अहं युष्मत् अस्मत् इत्यादौ सभयोर्म-तौ, नाङ्।

२१९। शस्। शश्च भ्यश्चेति चः। एवं नश्च डभ्यश्चेति। न-तयोरकार उच्चारणार्थः। साम्ग्रहणात् न गौणे आकम्, तेन अतित्वयामित्यादौ न स्यात्। शस्ग्रहणं स्त्रीक्लीवयोर्विधानार्थं(१), तेन स्त्रीः कुलानि वा युष्मान् पश्यति इत्यादौ स्यात्।

---

(१) "इति-व्य-प्रेत्यादिना लिङ्गविहितकार्य्यनिषेधात् पुंसि तु शस् न इत्यस्याप्राप्तौ त्रिषु लिङ्गेषु शसो नविधान"मिति दुर्गादासः।

२२०। एङ् टाङ्याम्मि।

(एङ्।१।, टा-ङि-आमि ७।)।

युष्मदस्मदोरेङ् स्यात् टाङ्योः परयोरामि च, ङ इत्।

त्वया मया युवाभ्याम् आवाभ्यां युष्माभिः अस्माभिः, तुभ्यं मह्यं युवाभ्याम् आवाभ्यां युष्मभ्यम् अस्मभ्यं, त्वत् मत् युवाभ्याम् आवाभ्यां युष्मत् अस्मत्, तव मम युवयोः आवयोः युष्माकम् अस्माकम्।

अतित्वयाम् अतिमयाम् अतियुवयाम् अत्यावयाम् अतियुष्मयाम् अत्यस्मयाम्।

(२१६) क्त-द्वयोरर्थस्यापि ग्रहणात्। एवं सर्व्वत्र।

त्वयि मयि युवयोः आवयोः युष्मासु अस्मासु।

२२०। एङ्। मुख्ये सुमि आकम्विधानात् गौणेऽस्य विषयः। क्तद्वयोरर्थस्यापि ग्रहणादिति—अपिशब्दोऽत्रावधारणार्थ-स्तयाच—क्तार्थयोर्युष्मदस्मदोस्त्वन्मदौ, द्वार्थयोर्युष्मदस्मदोर्युवावौ तावेव स्यातां, न तु सि-जस्-ङे-ङस्सु, विशेषविधानात्(१), तेन त्वामतिक्रान्तः अतित्वं, त्वामतिक्रान्तौ अतित्वां, त्वामति-

---

(१) अत्र दुर्गादासः—'ननु बहुवचने परे त्वदाद्यादेशः कथमित्यागङ्क्याह क्तद्वयोरर्थस्यापि ग्रहणादिति। तत्रायमर्थः—युष्मदस्मदोर्मुख्यत्वे गौणत्वे च सि-जस्-ङे-ङसां स्वरूपग्रहणात् तेषु परेषु त्वाहं-यूय-वय-तुभ्य-मह्य-तव-ममाः स्युरेव। सि-जसादे-रन्यत्र युष्मदस्मदोर्मुख्यत्वे एकवचने परे त्वन्मदौ द्विवचने परे युवावौ बहुवचने परे स्वरूपेणावस्थानम्। गौणत्वे तु परविभक्तिमनादृत्य युष्मदस्मदोरेकत्वे त्वन्मदौ द्वित्वे युवावौ बहुत्वे स्वरूपेणावस्थान'मिति।

[illegible] a, Fasc. 5-7 @ /10/ each	Rs. 1	14
[illegible], Fasc. 10-19 @ /10/ each	6	4
Nyāyavārtika, Fasc. 1--6 @ /10/ each	3	12
*Nirukta, Vol. IV. fasc. 1-8 @ /10/ each	5	0
*Nitisara, Fasc. 3-5 @ /10/ each	1	14
Nityācārapaddhatiḥ, Fasc. 1--7 @ /10/ each	4	6
Nityācārapradīpaḥ Vol. I. Fasc. 1--8 ; Vol. II, Fasc. 1-3. @ /10/ each ...	6	14
Nyayabinduṭīkā, Fasc. 1 @ /10/ each ...	0	10
*Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa Vol. I, Fasc. 2--6 ; Vol. II, Fasc. 1--3 @ /10/ each	5	0
Nyayasarah	2	0
Padumawati, Fasc. 1- 5 @ 2/	10	0
*Pariçiṣṭa Parvan, Fasc. 3--5 @ /10/ each	1	14
Prākrita-Paingalam, Fasc. 1--7 @ /10/ each	4	6
Prithivirāj Rāsa, Part II, Fasc 1--5 @ /10/ each	3	2
Ditto (English) Part II, Fasc. 1 @ 1/-	1	0
Prākrta Lakṣaṇam Fasc. 1 @ 1/8/ each	1	8
Parāçara Smṛti, Vol. I, Fasc. 1--8 ; Vol. II, Fasc. 1--6 ; Vol III, Fasc. 1--6 @ /10/ each	12	8
Parāçara, Institutes of (English) @ 1/- each	1	0
Pariksamukha Sutram	1	0
Prabandhacintāmaṇi (English) Fasc. 1--3 @ 1/4/ each	3	12
Rasarnavam, Fasc. 1-3	3	12
Saddarsana-Samuccaya, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	4
Samaraieca Kaha Fasc. 1-3, @ /10/	1	14
Sāṅkhya Sūtra Vṛtti, Fasc. 1--4 @ /10/ each	2	8
Ditto (English) Fasc. 1--3 @ 1/- each	3	0
*Sankara Vijaya, Fasc. 2-3 @ /10/ each	1	4
Six Buddhist Nyaya Tracts.	0	10
Srāddha Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
Sragdharā Stotra (Sanskrit and Tibetan)	2	0
Suçruta Saṁhita, (Eng.) Fasc. 1 @ 1/- each	1	0
Suddhikaumudī, Fasc 1-4 @ /10/ each	2	8
Sundaranandam Kavyam	1	0
Suryya Siddhanta fasc. 1	1	4
Syainika Sastra	1	0
*Taittreya Brahmana, Fasc 11-25 @ /10/ each	9	6
,, Pratisakhya, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	4
*Taitteriya Saṁhitā, Fasc. 27-45 @ /10/ each	11	14
Tāṇḍya Brāhmaṇa, Fasc 10--19 @ /10/ each	6	14
Tantra Vārteka (English) Fasc. 1-8 @ 1/4/ each	10	0
Tattva Cintāmaṇi, Vol. I, Fasc. 1--9, Vol II, Fasc 1--10, Vol. III, Fasc 1--2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1--5, Part IV. Vol. II, Fasc. 1-12 @ /10/ each	24	6
Tattva Cintamani Didhiti Vivriti, Fasc, 1, @ /10/ each	0	0
Ditto Prakas, fasc. 1-2, @ /10/ each	1	4
Tattvārthadhigama Sutram, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Tirthacintamoni, fasc, 1, @ /10/ each	0	10
Trikāṇḍa-Maṇḍanam, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Tul'si Satsai, Fasc. 1--5 @ /10/ each	3	2
*Upamita-bhava-prapañca-kathā, Fasc. 1-2, 5-13 @ /10/ each	6	14
Uvāsagadasāo, (Text and English) Fasc. 1--6 @ 1/- each	6	0
Vallāla Carita, Fasc 1 @ /10/	0	10
Varṣa Kriyā Kaumudī, Fasc 1--6 @ /10/ each	3	12
*Vāyu Purāṇa, Vol. I, Fasc. 3--6 ; Vol. II, Fasc. 1--7, @ /10/ each ...	6	14
Vidhāna Pārijata, Fasc. 1--8 Vol. II Fasc. I @ /10/ each	5	10
Ditto Vol. II, Fasc. 2-4 @ 1/4/	3	12
Vivādaratnākara, Fasc. 1--7 @ /10/ each	4	6
Vṛhat Svayambhū Purāṇa, Fasc. 1--6 @ /10/ each	3	12
*Yoga Aphorisms of Patanjali, Fasc. 3-5 @ /10/ each	1	14
Yogasāstra of Hemchandra Vol. I. Fasc. 1-3	3	12
Tibetan Series.		
Baudhyastotrasangraha, Vol. I (Tib. & Sans.)	2	0
A Lower Ladakhi version of Kesarsaga, Fasc. 1--4 @ 1/- each	4	0
Nyayabindu of Dharmakirti, Fasc. 1	1	0
Pag-Sam S'hi Ṭiñ, Fasc. 1--4 @ 1/- each	4	0
Rtogs *brjod dpag hkhri* S'iñ (Tib. & Sans. Avadāña Kalpala Vol. I, Fasc. 1--8 ; Vol. II. Fasc. 1--7 @ 1/- each	15	0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5 ; Vol. II, Fasc. 1-3 ; Vol III, Fasc 1 6, @ 1/ each	14	0
Arabic and Persian Series.		
'Ālamgīrnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1--13 @ /10/ each ...	8	2
Al-Muqaddasi (English) Vol I, Fasc. 1--4 @ 1/- each	4	0
Akbarnāmah, with Index, Fasc 1--37 @ 1/8/ each...	55	8

*The other Fasciculi of these works are out of st[illegible] be supplied.